

MÖVZU : BEYNƏLXALQ CİNAYƏT HÜQUQU

PLAN :

GİRİŞ

1. Beynəlxalq cinayət hüququnun anlayışı, mənbələri, inkişafı və xüsusiyyətləri.
2. Beynəlxalq cinayətin anlayışı, növləri və ümumi xarakteristikası.
3. Cinayətkalığa qarşı mübarizədə beynəlxalq əməkdaşlıq.

NƏTİCƏ

ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 1995.
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Bakı, 2000.
3. Azərbaycan Respublikası CM-nin Kommentariyası. Bakı, 2001.
4. ***BMT*** Nizamnaməsi - 1994.
5. ***ATƏT*** Nizamnaməsi -1998.
6. ***İTERPOL*** - Nizamnaməsi 1992.
7. ***F.Y.Səməndərov*** --- Cinayət hüququ. Ümumi hissə. Dərslik. Bakı, 1994.
8. ***L.H.Hüseynov*** --- Beynəlxalq hüquq, Dərslik. Bakı, 2000.
9. ***R.F.Məmmədov*** --- Beynəlxalq hüquq, Dərslik, Bakı, 2002 (rus dilindən tərcümə edilmiş).

G İ R İ Ş

Beynəlxalq cinayət hüququna marağ daim yüksək olmuş və olmaqdadır. Beynəlxalq hüquq sahəsindəki aparıcı mütəxəssislər daim hesab etmişlər ki, cinayət xarakterli əməllərin törədilməsi ilə yaranan cinayət hüquqi problemlər dövlətlərarası münasibətlərdə də özünü biruzə verirlər. Demək, həm dövlət orqanlarının, həm də fiziki şəxslərin hərəkətlərində beynəlxalq hüquq çərçivəsində yaranan cinayətkarlıq məsələləri əsasən dövlətlərə və bütün dünya ictimaiyyətinə bərpaolunmaz zərərlər vuran müharibələrlə əlaqədardır. Müharibə cinayətləri, hərbi münaqişələrin hüquqazidd metodlarla aparılması-fiziki şəxslərin cinayət məsuliyyəti üçün və dövlətlərin məsuliyyətə cəlb edilməsi üçün beynəlxalq normaların yaradılmasının başlanğıcı və ilk bünövrəsi oldu. Sonrakı dövlətlərarası münasibətlərin inkişafı, baş verən müharibələrin və hərbi münaqişələrin qarşısını almaqdan ötrü maneələr yaratmaq məqsədi ilə daim səylər göstərirlər. Bu halların çoxlu insan ölümünə və tarixi-mədəni abidələrin məhv olunmasına səbəb olduğundan, onlar beynəlxalq aləm tərəfindən cinayətlər kimi qiymətləndirilir.

Bundan irəli gələrək, bu cür əməllərin cinayət kimi qiymətləndirilməsi üçün, daha doğrusu beynəlxalq cinayət və ya beynəlxalq xarakterli cinayət kimi qiymətləndirilməsi üçün əlbəttə ki, dövlətdaxili cinayət hüququ mühüm rol oynamışdır.

Müasir beynəlxalq hüququn bir sahəsi kimi beynəlxalq “cinayət hüququn” təşəkkül tapması və formalaşması üçün cinayət əməllərin dünyəvi və beynəlmiləl xarakterli olmasıdır.

Bununla belə, dövlətlərin və bütün beynəlxalq aləmin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri də, törədilən cinayət əməllərinin araşdırılması, cinayətkarların məsuliyyətə cəlb olunması və cinayətkarlığa qarşı birgə mübarizə aparmaqdır.

Cinayətkarlıq problemi və ona qarşı mübarizə tədbirlərinin həyata keçirilməsi artıq böyük tarixə malikdir və bütün dövlətlərin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biridir. Müasir ictimai inkişaf prosesi dövlətlər qarşısında ictimaiyyət üçün daha təhlükəli cinayətlərlə mübarizə aparmaq məqsədi ilə dövlətlərin bir-birinə qarşılıqlı yardım etməsi vəzifəsini irəli sürür.

Müasir “beynəlxalq cinayət hüququnun” müddəalarını rəhbər tutaraq, dövlətlər cinayətkarlığa qarşı mübarizəni ümumi məqsəd və maraqlara uyğun olmaqla öz aralarında müxtəlif təyinatlı və müxtəlif xarakterli müqavilələr və sazişlər bağlayaraq həyata keçirirlər.

Dövlətlərin bu istiqamətdə öz qüvvələrinin birləşməsini tələb edən amilər əsas verir ki, hüquqa zidd əməl kimi beynəlxalq cinayətlər də məsuliyyətsiz qalmasın və bu məsələlər elmi cəhətdən daim araşdırılaraq təhlil edilmiş olsunlar.

SUAL 1. BEYNƏLXALQ CİNAYƏT HÜQUQUNUN ANLAYIŞI, MƏNBƏLƏRİ, İNKİŞAFI VƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ.

Beynəlxalq cinayət hüququ - müasir beynəlxalq hüququn bir sahəsi olub, beynəlxalq cinayətlərə görə fiziki şəxslərin cinayət məsuliyyətini müəyyən etmə yolu ilə, beynəlxalq hüquq qaydasını cinayət əməllərindən qorumaq məqsədilə yaradılan prinsiplər və normaların məcmusuna deyilir.

Dövlətdaxili hüquq qaydasını cinayətkar əməllərdən qorumaq məqsədi daşıyan milli cinayət hüququ kimi, beynəlxalq cinayət hüququ da beynəlxalq hüququn müxtəlif sahələrinin *xüsusilə təhlükəli* pozuntularına, bir neçə dövlətin və yaxud bütün beynəlxalq birliyin mənafeyinə toxunan cinayət əməllərinə qarşı mübarizə məqsədi daşıyır: Məsələn: Beynəlxalq dəniz hüququnda (dəniz quldurluğu), Beynəlxalq hava hüququnda (hava gəmilərinin qaçırılması, mülki aviasiyanın təhlükəsizliyinə qarşı digər cinayətlər), Diplomatiya hüququnda (diplomatik müdafiəsi olan şəxslər əleyhinə cinayətlər), Beynəlxalq iqtisadi və maliyyə hüququnda (pul nişanlarının saxtalaşdırılması) və s.

Beynəlxalq cinayət hüququ beynəlxalq hüququn yeni sahəsidir. Lakin ayrı-ayrı normalar artıq XIX əsrdə yaranmağa başlamışdır. Beynəlxalq cinayət məəcəlləsinin ilk layihəsi hələ 1832-ci ildə ortaya çıxmışdır, lakin o zaman söhbət, əsas etibarlı ilə, *narkotik maddələrlə alver, qul alveri* və s. kimi cinayətlərdən gedirdi. Sözü gedən hüquq sahəsinin inkişafına birinci dünya müharibəsi müəyyən təkan verdi. Belçika, İngiltərə, Rusiya və Fransa hökumətlərinin yaratdıqları xüsusi istintaq komissiyaları Almaniya tərəfindən müharibə adət və qanunlarının kütləvi şəkildə və kobud pozulması faktlarını aşkara çıxardı. 1919-cu ildə bağlanmış Versal sülh müqaviləsi özünün 227-ci maddəsində alman imperatoru II Vilhelmi beynəlxalq əxlaq normalarını və beynəlxalq müqavilələri pozmaqda günahlandırır və onun üzərində xüsusi məhkəmə təsis edilməsini nəzərdə tuturdu. Müqavilənin 228-ci maddəsində müttəfiq dövlətlərin müharibə adət və qanunlarının pozulmasında təqsirli olan digər Almaniya dövlət nümayəndələrini məhkəməyə vermək hüququ təsbit olunurdu. Lakin, məlum olduğu kimi, Versal sülh müqaviləsinin bu müddəaları həyata keçirilməmiş qaldı, Niderland hökuməti onun ərazisində qaçıb gizlənmiş imperatoru müttəfiq dövlətlərə verməkdən imtina etdi. Digər müqaviləsinin şərtlərinə zidd olaraq, həmin şəxsləri beynəlxalq məhkəməyə və ya xarici dövlətin məhkəməsinə vermədi və bu işlərə baxan Leypsiq məhkəməsi müharibə cinayətlərində ittiham olunan 896 şəxsdən yalnız 6-nı, özü də yüngül cəzalara məhkum etdi.

1937-ci ildə bağlanmış *Terrorizmin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında Konvensiya* “həmin Konvensiyanın müddəalarını pozmuş fiziki şəxslərin üzərində yurisdiksiyaya malik olan” beynəlxalq cinayət məhkəməsinin yaradılmasını nəzərdə tuturdu. Lakin tarixi səbəblər üzündən bu məhkəmə yaradılmadı və Konvensiyanın özünü ancaq bir dövlət *ratifikasiya* etmişdir.

Beynəlxalq cinayət yurisdiksiyası ilk dəfə olaraq yalnız ikinci dünya müharibəsindən sonra, sülh və bəşəriyyət əleyhinə cinayətlərdə təqsirli olan alman və yapon militaristlərini cəzalandırmaq üçün təsis olunmuş Nürenberq və Tokio tribunallarının nümunəsində həyata keçirilə bildi. Əslində “qalib dövlətlərin məhkəməsi” kimi çıxış etdiyinə və yalnız bir tərəfin törətdiyi cinayətləri araşdırdığına baxmayaraq, Nürenberq və Tokio tribunalları beynəlxalq cinayət hüququnun inkişafında əhəmiyyətli rol oynadı və beynəlxalq fərdi cinayət məsuliyyətinin əsasını qoydu: ilk dəfə olaraq fiziki şəxslər beynəlxalq məhkəmə orqanı tərəfindən beynəlxalq hüquq normaları əsasında mühakimə olundular.

Soyuq müharibənin başa çatması və beynəlxalq gərginliyin azalması bütövlükdə beynəlxalq hüquqa, o cümlədən beynəlxalq cinayət məsuliyyəti institutuna pozitiv dəyişikliklər gətirdi. BMT Beynəlxalq hüquq komissiyasının uzun dövr ərzində müzakirə etdiyi Sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyi əleyhinə cinayətlər Məcəlləsinin Layihəsi üzərində iş xeyli sürətləndi və 1994-cü ildə ilk oxunuşda qəbul olundu. 1993 və 1994-cü illərdə cinayət tribunalları təsis olundu. Bu tribunalların nizamnamələri və hökmləri elmi-praktiki baxımdan olduqca diqqətəlayiqdir və beynəlxalq cinayət məsuliyyəti sahəsində prezident hüququnun inkişafına əhəmiyyətli töhvə sayıla bilər. Nəhayət, 1998-ci il iyul ayında Beynəlxalq cinayət məhkəməsinin yaradılması haqqında Müqavilə və onun Nizamnaməsi qəbul olunmuşdur.

Beynəlxalq cinayət hüququnun bir sıra *xüsusiyyətləri* vardır:

a) *beynəlxalq cinayət hüququ özündə nəinki cinayət hüququna, habelə cinayət-prosessual hüququna və məhkəmə quruluşuna aid normaları ehtiva edir.* Məsələn, Yuqoslaviya və Ruanda tribunallarının və Beynəlxalq cinayət məhkəməsinin Nizamnamələrində maddi normalarla yanaşı, məhkəmə quruluşu və proseslə bağlı müddəalar təsbit olunmuşdur. Beynəlxalq cinayət hüququnun göstərilən xüsusiyyəti onunla izah olunur ki, o, hələ tam təşəkkül tapmamışdır və onun sistem üsürləri lazımı inkişaf səviyyəsinə çatmamışdır;

b) *beynəlxalq cinayətlər törətmiş şəxslərin cinayət məsuliyyəti həm beynəlxalq tribunallar, həm də milli məhkəmələr tərəfindən həyata keçirilə bilər.* Həmin şəxslərə həm bilavasitə beynəlxalq hüquq normaları (əsasən, birinci halda), həm də onların implementasiyası üçün qəbul olunmuş dövlətdaxili hüquq normaları tətbiq oluna bilər;

c) *beynəlxalq cinayət hüququ bir qayda olaraq, cəza müəyyən etmir.* Doğrudur, Nürenberq və Tokio tribunallarının Nizamnamələrində müəyyən cəzalar nəzərdə

tutulmuşdu. Yuqoslaviya və Ruanda tribunallarının və Beynəlxalq cinayət məhkəməsinin nizamnamələrində də bir sıra cəzalar təsbit olunmuşdur. Milli cinayət hüququnda, məlum olduğu kimi, hər hansı bir əməlin nəinki cinayət olması, habelə onun cəzalandırılması eyni bir norma çərçivəsində qanunverici tərəfindən müəyyən olunur. Beynəlxalq cinayət hüququnda isə, dövlətlərarası sazişlər, bir qayda olaraq, bu və ya digər əməlin cinayət xarakterini müəyyən etsə də, konkret sanksiyalar haqqında məsələni açıq qoyur. Beynəlxalq müqavilələrdə cəzanın növü və ölçüsü haqqında göstərişin olmaması ona əsas verir ki, konkret cəza tədbiri ya milli məhkəmələr, ya da beynəlxalq tribunal tərəfindən cinayət törədildikdən sonra müəyyən oluna bilər.

Beynəlxalq cinayət hüququnun mənbələri. Beynəlxalq cinayət hüququnun əsas mənbəyi beynəlxalq müqavilələrdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu günə qədər müxtəlif səviyyələrdə xeyli sayda layihələr işlənilib hazırlansa da, vahid məəllələşdirilmiş akt - beynəlxalq cinayət məəlləsi yoxdur. Beynəlxalq cinayət hüququ ilə bu və ya digər şəkildə bağlı olan çoxsaylı müqavilələri bir neçə kateqoriyaya ayırmaq olar:

a) bilavasitə beynəlxalq cinayət hüququna həsr olunmuş, beynəlxalq cinayətlərin konkret tərkiblərini müəyyən edən müqavilələr (məsələn, *Genosid cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında 1948-ci il Konvensiyası; Apartheid cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında 1973-cü il Konvensiyası; Beynəlxalq səviyyədə müdafiə olunan şəxslər, o cümlədən diplomatik agentlər əleyhinə cinayətlərin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında 1973-cü il Konvensiyası; Girov götürülməsi ilə mübarizə haqqında 1979-cu il Beynəlxalq Konvensiyası; Nüvə materialının fiziki müdafiəsi haqqında 1980-ci il Konvensiyası; İşgəncə və digər qəddar, qeyri-insani və ya insan ləyaqətini alçaldan rəftar və ya cəza növlər əleyhinə 1984-cü il Konvensiyası; Hava gəmilərinin qeyri-qanuni ələ keçirilməsi ilə mübarizə haqqında 1970-ci il Hava Konvensiyası; Mülki aviasiyanın təhlükəsizliyi əleyhinə yönəlmiş qeyri-qanuni aktlarla mübarizə haqqında 1971-ci il Monreal Konvensiyası* və bu Konvensiyaya müəyyən əlavələr etmiş *Beynəlxalq mülki aviasiyaya xidmət edən aeroportlarda qeyri-qanuni zorakılıq aktları ilə mübarizə haqqında 1988-ci il Protokolu; Dəniz gəmiçiliyinin təhlükəsizliyi əleyhinə yönəlmiş qeyri-qanuni aktlarla mübarizə haqqında 1988-ci il Konvensiyası* və həmin Konvensiyaya əlavələr etmiş *Kontinental şelf üzərində yerləşən stasionar platformaların təhlükəsizliyi əleyhinə yönəlmiş qeyri-qanuni aktlarla mübarizə haqqında 1988-ci il Protokolu; Narkotik vasitələr haqqında 1961-ci il Vahid Konvensiyası; Psixotrop maddələr haqqında 1971-ci il Konvensiyası; Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qeyri-qanuni dövriyyəsinə qarşı mübarizə haqqında 1988-ci il BMT Konvensiyası; Birləşmiş Millətlər Təşkilatı heyətinin təhlükəsizliyi haqqında 1994-cü il Konvensiyası* və s.);

b) tərkibində beynəlxalq cinayət hüququna aid olan müddəalar olan müqavilələr (məsələn, *Ümumdünya Poçt Konvensiyası; Müharibə qurbanlarının müdafiəsinə dair*

1949-cü il Cenevrə Konvensiyaları; Dəniz hüququ üzrə 1982-ci il BMT Konvensiyası və s.);

v) beynəlxalq tribunalların və beynəlxalq təşkilatların nizamnamələri (*Nürenberq, Tokio, Yuqoslaviya və Ruanda tribunallarının Nizamnamələri; Beynəlxalq cinayət məhkəməsinin Nizamnaməsi* (hələ qüvvəyə minməmişdir); *Beynəlxalq cinayət polisi təşkilatının* (İnterpolun) Nizamnaməsi);

q) cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində əməkdaşlıq və ya hüquqi yardım haqqında ikitərəfli müqavilələr.

Beynəlxalq cinayət hüququ sahəsində beynəlxalq adət normalarının mühüm rolu vardır. Bir çox cinayətlərin (genosid, müharibə cinayətləri, insanlıq əleyhinə cinayətlər və s.) “beynəlxalq cinayət” statusu və bütün dövlətlər tərəfindən cəzalandırılmalı olması məhz hüquqi adət kimi tanınmışdır. Nürenberq beynəlxalq hərbi tribunalı, Yuqoslaviya tribunalı öz hökmlərində dəfələrlə beynəlxalq adətlərə bilavasitə istinad etmişlər.

Köməkçi hüquq mənbələri kimi beynəlxalq cinayət hüququnda milli qanunvericilik aktlarından, məhkəmə qərarlarından (həm milli məhkəmələrin, həm də beynəlxalq məhkəmə orqanlarının çıxardıqları hökmlərdən), beynəlxalq təşkilatların qətnamələrindən geniş istifadə olunur.

SUAL 2. BEYNƏLXALQ CİNAYƏTİN ANLAYIŞI, NÖVLƏRİ VƏ ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Beynəlxalq cinayət - ayrı-ayrı dövlətlərin hüquq və qanuni mənafeələrini, beynəlxalq səviyyədə tanınmış insan hüquqlarını kobud və ya kütləvi şəkildə pozan, hüquqi tərkibi beynəlxalq hüquq normalarında müəyyən olunmuş, beynəlxalq hüquqa zidd olan əmələ deyilir.

Beynəlxalq hüquq elmində “beynəlxalq cinayət” və “beynəlxalq xarakterli cinayət” kateqoriyaları fərqləndirilir. Bütövlükdə beynəlxalq hüquq üçün, beynəlxalq məsuliyyət recimi baxımından və habelə siyasi nöqtəyi-nəzərdən müəyyən əhəmiyyət daşısa da, fiziki şəxslərin beynəlxalq məsuliyyətini nəzərdə tutan ***beynəlxalq cinayət hüququ çərçivəsində*** bu fərqləndirmə prinsiplial əhəmiyyət kəsb etmir. Beynəlxalq hüquqa zidd olan, cinayət hesab olunan və beynəlxalq fərdi cinayət məsuliyyəti doğuran hər bir əməl beynəlxalq cinayətdir (yuxarıda verdiyimiz beynəlxalq cinayət hüququnun və beynəlxalq cinayətin təriflərində biz məsələyə məhz bu cür yanaşmışıq). Belə ki, həm genosid, həm də saxta pul hazırlanması “beynəlxalq cinayət” kimi ifadə olunmalıdır; doğrudur, milli cinayət hüququnda nəzərdə tutulan cinayətlər kimi (məsələn, adamöldürmə və tutaq ki, yüngül bədən xəsarəti yertirilməsi) onların da vurduğu zərər və təhlükəliliyi müxtəlif ola bilər. Lakin bu, göstərilən hər iki cinayətin bir terminə ifadə edilməsinə, yəni “beynəlxalq

cinayət” adlandırılmasına heç bir maneə törətmir. Digər tərəfdən, müxtəlif terminlərin işlədilməsi sırf praktik baxımdan və habelə tədris məqsədləri üçün də məqsədəuyğun deyildir.

Beynəlxalq cinayətləri törədilmə xarakterinə görə bölmək olar: Beynəlxalq cinayətlərə və beynəlxalq xarakterli cinayətlərə. Beynəlxalq cinayətlərə aiddir: *1) Sülhə və bəşəriyyətin təhlükəsizliyinə qarşı cinayətlər; 2) Hərbi cinayətlər; 3) Genosid; 4) Ekosid; 5) Biosid; 6) Aparteid; 7) Qul və qul alveri; 8) Terrorizm; 9) Muzdluluq.*

Beynəlxalq xarakterli cinayətlərə aiddir: *1) Təyyarələrin qaçırılması; 2) Girov götürmə; 3) Beynəlxalq müdafiyyəyə malik şəxslərə qarşı cinayətlər; 4) Dəniz quldurluğu; 5) Kontrabanda; 6) Narkomanlığın yayılması və narkotik maddələrlə qanunsuz ticarət; 7) Qiymətli kağızların və pulların saxtalaşdırılması; 8) Ətraf mühitin çirkləndirilməsi; 9) Xalqların milli mədəni abidələrinin məhv edilməsi; 10) Pornoqrafiyanın yayılması; 11) Dəniz gəmilərinin toqquşdurulması və dənizdə köməklik göstərməmək; 12) Kontinental şelf üzərində cinayət törətmək; 13) Sualtı kabellərin zədələnməsi və ya məhv edilməsi; 14) Qanunsuz radio yayımı.*

Beynəlxalq cinayətləri qəsd obyektinə görə isə bir neçə qrupa ayırmaq olar:

a) sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyi əleyhinə cinayətlər (təcavüz, genosid, insanlıq əleyhinə cinayətlər, müharibə cinayətləri, BMT heyətinə qarşı cinayətlər, aparteid, beynəlxalq terrorizm), xüsusilə geniş miqyasda narkotik vasitələrlə qeyri-qanuni alver də bu qrupa aid edilə bilər.

b) insan ləyaqətinə qarşı yönəlmiş cinayətlər (köləlik, qul ticarəti, pornoqrafiya yaymaq, işgəncə, girov götürülməsi və s.).

v) dövlətlərin iqtisadi və sosial inkişafına zərər yetirən cinayətlər (saxta pul və qiymətli kağızların hazırlanması, qaçaqmalçılıq və s.).

q) açıq dəniz və kontinental şelf reciminə qarşı yönəlmiş cinayətlər (dəniz gəmiçiliyinin təhlükəsizliyi əleyhinə yönəlmiş qeyri-qanuni aktlar, dənizdə kömək göstərməmək, kontinental şelf üzərində yerləşən stasionar platformaların təhlükəsizliyi əleyhinə yönəlmiş qeyri-qanuni aktlar, dənizin zərərli maddələrlə çirkləndirilməsi və s.).

ğ) hava nəqliyyatının təhlükəsizliyinə qarşı yönəlmiş cinayətlər və s.

Aşağıda bir sıra xüsusilə təhlükəli beynəlxalq cinayətlərin anlayışı və tərkib ünsürləri ətraflı şərhləndirilmişdir.

Ayrı-ayrı beynəlxalq cinayətlərin tərkib ünsürləri.

a) Təcavüz. Təcavüz ən ağır beynəlxalq cinayət hesab olunur. Təcavüzün beynəlxalq cinayət “statusu” və beynəlxalq fərdi cinayət məsuliyyəti doğurması, hər şeydən əvvəl, beynəlxalq adət hüququndan irəli gəlir. Başlıca maddi-hüquqi əsas kimi 1928-ci il Brian-Kelloq Paktını, Nürenburq Tribunalının Nizamnaməsi və hökmünü və müəyyən mənada, habelə hüquqi xarakterə malik olmayan, lakin çox böyük əhəmiyyət daşıyan “Təcavüzün tərif” haqqında BMT Baş Assambleyasının 14 dekabr 1974-cü il

tarixli qətnaməsini göstərmək olar. Təcavüz haqqında müvafiq müddəalar, həmçinin Sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyi əleyhinə cinayətlər Məcəlləsi Layihəsində (16-cı maddə) və Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Nizamnaməsində (5-ci maddə) öz əksini tapmışdır.

Ümumi beynəlxalq hüquqa görə, *dövlət tərəfindən törədilən təcavüzün planlaşdırılmasında, hazırlanmasında, başlanmasında və ya həyata keçirilməsində rəhbər və yaxud təşkilatçı kimi fəal iştirak edən və ya bu barədə əmr verən şəxs təcavüz cinayətinə görə məsuliyyət daşıyır.* Qeyd edək ki, təcavüz aktını yalnız müvafiq hakimiyyət səlahiyyətlərinə malik olan şəxslər törədə bilirlər. Başqa sözlə, bu halda söhbət “rəhbərlərdən” və ya “təşkilatçılardan” getməlidir; bu terminlər nəinki hökumət üzvlərini, habelə hərbi ierarxiyada, diplomatik korpusda, siyasi partiyalarda və ya işgüzar dairələrdə yüksək vəzifələr tutan şəxsləri də əhatə edir. Təcavüz aktının törədilməsində iştirak qəsdən olmalıdır və təcavüzkar plan və ya siyasət çərçivəsində bütün işin dərk edilməsilə həyata keçirilməlidir.

Fiziki şəxsin təcavüz cinayətinə görə məsuliyyəti təcavüzün dövlət tərəfindən törədilməsi ilə sıx və üzvi surətdə bağlıdır, Əslində dövlətin törətdiyi təcavüz cinayəti şəxsin (şəxslərin) cinayət məsuliyyətinin yaranması üçün zəruri şərtidir. Bu həm də o deməkdir ki, dövlətin təcavüz törətməsi faktı müəyyən olunmasa, bu və ya digər fiziki şəxs təcavüz cinayətinə görə məsuliyyətə cəlb oluna bilməz. Digər bir tərəfdən məlum olduğu kimi, BMT Nizamnaməsinin 39-cu maddəsinə görə, təcavüz aktının müəyyən edilməsi BMT təhlükəsizlik Şurasının müstəsna səlahiyyətinə aiddir.

Təcavüz cinayəti özündə bir neçə mərhələni ehtiva edir:

- 1) təcavüz aktının törədilməsi haqqında əmr verilməsi;
- 2) təcavüzkar müharibənin planlaşdırılması;
- 3) təcavüzkar müharibənin hazırlanması;
- 4) müharibənin başlanması;
- 5) müharibənin aparılması.

Praktikada bu mərhələlər bir-birindən aydın fərqlənmir. Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, yalnız bir mərhələdə iştirak cinayət məsuliyyətinin yaranması üçün kifayətdir.

b) Genosid. “Genosid” termini ilk dəfə, əslən polyak olan Rafael Lemkin tərəfindən işlədilmişdir. Genosid cinayətinin beynəlxalq fərdi cinayət məsuliyyəti doğurması ilk dəfə olaraq BMT Baş Assambleyasının 1946-cı ildə qəbul etdiyi 97 sayılı qətnaməsində təsbit olunmuşdur. Bu cinayətin hüquqi əsasını 1951-ci ildə qüvvəyə minmiş *Genosid cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında Konvensiya təşkil edir.*

Konvensiyanın 2-ci maddəsində genosidin tərifini vermişdir; bu tərif, demək olar ki, hamılıqla qəbul edilmişdir və bir neçə mühüm beynəlxalq sənəddə (məsələn, Yuqoslaviya və Ruanda beynəlxalq cinayət tribunallarının Nizamnamələrində (müvafiq olaraq 4-cü və 3-cü maddələr, Sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyi əleyhinə cinayətlər

məcəlləsinin Layihəsində (17-ci maddə) və bəzi dövlətlərin cinayət qanunvericiliyində olduğu kimi əks olunmuşdur. Həmin maddədə deyilir: “Genosid cinayəti hər hansı bir milli, etnik, irqi və ya dini qrupu bir qrup kimi təmamilə və ya qismən məhv etmək niyyətilə törədilən aşağıdakı əməllərdən biridir:

a) *belə bir qrupun üzvlərinin öldürülməsi;*

b) *belə bir qrupun üzvlərinə ciddi bədən xəsarəti və ya əqli pozğunluq yetirilməsi;*

s) *qəsdən hər hansı belə bir qrup üçün onun təmamilə və ya qismən fiziki məhvinə yönəlmiş həyat şəraitinin yaradılması;*

d) *belə bir qrupun içərisində doğumun qarşısının alınmasına yönəlmiş tədbirlər;*

e) *zorla uşaqların bir qrupdan başqa bir qrupa verilməsi.*

Gördüyümüz kimi, genosidin anlayışı iki mühüm ünsürdən ibarətdir:

1) zəruri niyyət və 2) qadağan olunmuş əməl.

Genosid üçün ən əhəmiyyətli ünsür *spesifik niyyətin* olmasıdır. Bu, genosidin, obyektiv cəhətinə görə oxşar olan digər beynəlxalq cinayətlərdən, xüsusilə insanlıq əleyhinə cinayətlərdən və habelə müharibə cinayətlərindən (silahlı münaqişə şəraitində) fərqləndirən əlaməti kimi, niyyət özündə bir neçə mühüm aspekti ehtiva edir:

1) *niyyət, təsadüfən bu və ya digər konkret qrupa məxsus olan bir yaxud bir neçə şəxsin deyil, qrupun məhv edilməsindən ibarət olmalıdır;* Fərdin şəxsiyyəti yox, məhz müəyyən qrupa mənsubiyyəti genosidin bilvasitə qurbanlarını təyin etmək üçün həlledici meyardır.

2) *niyyət, qrupun bir qrup kimi, özü-özlüyündə, başqalarından fərqlənən bir ayrıca qurum kimi məhv edilməsindən ibarət olmalıdır.* Bu baxımdan, genosidlə adamöldürmə (hemosid) cinayəti arasında fərq ondadır ki, genosid bütöv insan qruplarının mövcudluq hüququnu tanımaqdan imtina, adamöldürmə isə ayrı-ayrı insan varlıqlarının yaşamaq hüququnu tanımaqdan imtina kimi səciyyəlidir.

3) niyyət, qrupun “təmamilə və ya qismən” məhv edilməsindən ibarət olmalıdır;

4) niyyət yuxarıda göstərilən qruplardan birinin, məhz milli, etnik, irqi və ya dini qrupun məhv edilməsindən ibarət olmalıdır, Göründüyü kimi, digər qruplar xüsusilə siyasi və ya sosial qruplar bu siyahıya daxil edilməmişdir. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, bir sıra ölkələrin (Efiopiya, Sloveniya və b.) cinayət qanunvericiliyində siyasi qruplar və genosid cinayətinin obyektini kimi nəzərdə tutulmuşdur.

Genosid haqqında Konvensiyanın V maddəsində göstərilir ki, bu cinayət Konstitusiyaya əsasında məsul olan rəhbər şəxs, vəzifəli şəxslər və ya adi şəxslər tərəfindən törədilə bilər.

Genosidin obyektiv cəhətinə aid olan “məhv etmə” anlayışı qrupun fiziki və ya bioloji vasitələrlə fiziki məhv olunmasını bildirir; burada söhbət qrupun milli, dil, dini, mədəni və ya digər özünəməxsusluğunun məhv olunmasından getmir. Başqa sözlə, genosid cinayətinin obyektiv cəhətinə “mədəni genosid” (yəni bu və ya digər qrupun dilini, dinini və mədəniyyətini məhv etmək məqsədilə qəsdən törədilən istənilən əməl,

məsələn, qrupun dilinin gündəlik həyatda və ya məktəblərdə istifadəsinin və ya bu dildə nəşrin qadağan olunması; kitabxanaların, muzeylərin, məktəblərin, tarixi abidələrin, dini sitayiş yerlərinin və digər mədəni obyektlərin məhv edilməsi və ya istifadəsinin qadağan olunması və s.) aid edilmir.

Xüsusilə vurğulanmalıdır ki, genosid cinayətinə görə məsuliyyətin ortaya çıxması üçün müəyyən qrupun məhv edilməsindən ibarət son nəticənin əldə olunması tələb olunmur. Kifayətdir ki, yuxarıda haqqında bəhs etdiyimiz hər hansı əməldən biri müəyyən qrupun özü-özlüyündə tamamilə və ya qismən məhv edilməsi niyyətilə törədilsin.

v) insanlıq əleyhinə cinayətlər;

Genosiddən və ya müharibə cinayətlərindən fərqli olaraq, insanlığın əleyhinə cinayətlərin universal müqavilə əsası yoxdur və onlar, əsas etibarilə, beynəlxalq adət hüququna və ya beynəlxalq tribunalların nizamnamə və hökmlərinə söykənir. İlk dəfə olaraq, insanlıq əleyhinə cinayətlər Nürenberq Tribunalının Nizamnaməsinin 6-cı maddəsində aşağıdakı kimi təsbit olunmuşdur: “İstənilən mülki əhaliyə qarşı müharibədən qabaq və ya müharibə dövründə, Tribunalın yurisdiksiyasında olan hər hansı bir cinayətlə bağlı törədilən adamöldürmə, kütləvi qırğın, kölə vəziyyətinə salma, deportasiya və digər qeyri-insani aktlar və yaxud... siyasi, irqi və ya dini əsasda təqiblər”.

Beynəlxalq praktikanın və beynəlxalq hüquq elminin sonrakı inkişafı nəticəsində insanlıq əleyhinə cinayətlərin tərkibi bir qədər genişlənmişdir. İnsanlıq əleyhinə cinayətlərin anlayışını mövcud beynəlxalq hüquq normalarına görə müəyyən etmək üçün mötəbər beynəlxalq sənəd Sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyi əleyhinə olan cinayətlər Məcəlləsinin Layihəsinə müraciət etmək olar, Pozitiv hüququ özündə əks etdirən bu sənədin 18-ci maddəsində deyilir: “İnsanlıq əleyhinə cinayət sistemətik və ya geniş miqyasda törədilən və hökumət və ya istənilən təşkilat yaxud qrup tərəfindən həvəsləndirilən və ya istiqamətləndirilən aşağıdakı əməllərdən hər hansı biri deməkdir:

- a) adamöldürmə;
- b) kütləvi qırğın;
- s) işgəncə;
- d) kölə vəziyyətinə salma;
- e) siyasi, irqi, dini və ya etnik motivlər üzrə təqib etmə;
- f) əsas insan hüquq və azadlıqlarının pozulmasını əhatə edən və əhalinin bir hissəsinin ciddi sıxışdırılmasına gətirib çıxaran irqi, etnik və ya dini əlamətlər əsasında ayrı-seçkilik;
- g) özbaşına deportasiya və ya əhalinin məcburi köçürülməsi;
- h) özbaşına həbs etmə;
- i) adamların zorakı itirilməsi;
- c) zorlama və ya fahişəliyə məcbur etmə;
- k) fiziki və ya psixi toxunulmazlığa, səhhətə və ya insan ləyaqətinə ciddi zərər yetirən digər qeyri-insani əməllər, məsələn, ağır bədən xəsarəti yetirilməsi”.

Gördüyümüz kimi, insanlıq əleyhinə cinayətlərin obyektiv cəhəti olduqca genişdir və buraya müxtəlif xarakterli əməllər daxildir, bu əməllərin insanlıq əleyhinə cinayət kimi tövsif olunması *üçün ümumi şərt tələb olunur:*

1) *əməl “sistematik və ya geniş miqyasda” törədilməlidir;*

2) *əməl hökumət və ya istənilən təşkilat, yaxud qrup tərəfindən həvəsləndirilməli və ya istiqamətləndirilməlidir.* Bu şərt onu bildirir ki, şəxs təkbaşına insanlıq əleyhinə cinayət törədə bilməz.

Nürenberq Tribunalının Nizamnaməsindən fərqli olaraq, insanlıq əleyhinə cinayətlərin müasir tərifinə belə bir şərti nəzərdə tutmur ki, əməl müharibə zamanı və ya sülh əleyhinə cinayətlərlə, yaxud müharibə cinayətləri ilə bağlı törədilməlidir. Qüvvədə olan beynəlxalq hüquqda insanlıq əleyhinə cinayətlərin statusu qəbul olunmuşdur.

q) *müharibə cinayətləri;*

“Müharibə cinayətləri” termini ümumi anlayış olub, silahlı münaqişə zamanı tətbiq olunan humanitar hüquq normalarının və ya müharibə adət və qanunlarının pozuntularını bildirir. Bəzən belə hesab edirlər ki, müharibə cinayətlərinə yalnız Müharibə qurbanlarının müdafiəsi haqqında 1949-cü il Cenevrə Konvensiyalarında təsbit olunmuş əməllər aiddir (Cenevrə Konvensiyalarında bu əməllər “ağır pozuntular” (“grave breaches”) adlandırılmışdır). Əlbəttə, bu, yalnız fikirdir, belə ki, həmin əməllər müharibə cinayətlərinin yalnız bir hissəsini və özü də ən təhlükəli və ciddi əməlləri əhatə edir. Beynəlxalq normativ və presedent təcrübəsində də vahid termindən istifadə olunmur. Məsələn, Nürenberq Tribunalı Nizamnaməsinin 6-cı maddəsində “müharibə qanun və ya adətlərinin pozuntuları” ifadəsi işlədilmişdir. Bu pozuntulara aşağıdakılar daxil edilmişdir: “işğal olunmuş ərazinin mülki əhalisinin öldürülməsi, əzab verilməsi, köləlik və ya digər məqsədlər üçün aparılması; hərbi əsirlərin və yaxud dənizdə olan şəxslərin öldürülməsi və ya onlara əzab verilməsi; girovların öldürülməsi; ictimai və ya xüsusi mülkiyyətin qarət edilməsi; şəhər və kəndlərin mənasız dağıdılması; hərbi zərurətdən doğmayan talançılıq və digər cinayətlər”.

Beləliklə, müharibə cinayətlərinə aşağıdakı əməllər aiddir:

1) beynəlxalq humanitar hüququn pozulması ilə qəsdən törədilmiş aşağıdakı əməllərdən hər hansı biri: a) qəsdən adamöldürmə; b) işgəncə və ya qeyri-insani rəftar, o cümlədən bioloji eksperimentlər; v) ağır əzab-əziyyət və ya ciddi xəsarət yetirilməsi; q) hərbi zərurətlə bəraət qazandırılmayan və qeyri-qanuni və böyük miqyasda törədilən dağıntılar və əmlakın ələ keçirilməsi; ğ) hərbi əsirin və ya mülki şəxsin düşmən dövlətin silahlı qüvvələrində qulluq etməyə məcbur edilməsi; d) hərbi əsirin və ya mülki şəxsin qərəzsiz və normal məhkəmə araşdırmasına olan hüququndan qəsdən məhrum edilməsi; e) girov götürülməsi;

2) beynəlxalq humanitar hüququn pozulması ilə qəsdən törədilmiş və ölümle nəticələnən və yaxud səhhətə ciddi zərər yetirən aşağıdakı əməllərdən hər hansı biri: a) mülki əhalinin və ya ayrı-ayrı mülki şəxslərin hücum obyektinə edilməsi; b) şəxsin

kombatant olmadığını və ya artıq sıradan çıxdığını (“hors de combat”) bilərək, onun hücum obyektini edilməsi; v) qırmızı xaç, qırmızı aypara və ya qırmızı şir və günəş və yaxud digər tanınmış fərqləndirmə emblemlərindən sui-istifadə edilməsi.

3) beynəlxalq humanitar hüququn pozulması ilə qəsdən törədilmiş aşağıdakı əməllərdən hər hansı biri: a) işğal edən dövlət tərəfindən öz əhalisinin bir hissəsinin işğal etdiyi əraziyə köçürülməsi; b) hərbi əsirlərin və ya mülki şəxslərin geri qaytarılmasının (repatriasiyasının) əsas olmadan yubandırılması;

4) beynəlxalq humanitar hüququn pozulması ilə şəxsi ləyaqətin təhqir edilməsi, o cümlədən insan ləyaqətini alçaldan rəftar, zorlama və məcburi fahişəlik;

5) müharibə qanun və adətlərinin pozulması ilə törədilmiş aşağıdakı əməllərdən hər hansı biri: a) zəhərli silahlardan və ya lüzumsuz əzab-əziyyət törətmək üçün nəzərdə tutulmuş digər silahların tətbiq edilməsi; b) şəhər, qəsəbə və ya kəndlərin mənasız dağıdılması və yaxud hərbi zərurətlə əsaslandırılmayan soyğunçuluq; v) müdafiə olunmayan şəhərlərin, kəndlərin, binaların və ya yaşayış evlərinin və yaxud hərbsizləşdirilmiş zonaların istənilən vasitələrlə bombardman edilməsi; q) dini, təhsil, incəsənət və elm idarələrinin, tarixi abidələrin və incəsənət və elm əsərlərinin qəsb edilməsi, dağıdılması və ya onlara qəsdən ziyan vurulması; ğ) ictimai və ya xüsusi əmlakın talan edilməsi;

6) beynəlxalq xarakter daşımayan silahlı münaqişə zamanı tətbiq olunan beynəlxalq humanitar hüququn pozulması ilə törədilmiş aşağıdakı əməllərdən hər hansı biri: a) adamların həyatına, səhhətinə və fiziki və ya psixi durumuna qarşı zorakı hərəkətlər, o cümlədən qəsdən adamöldürmə və habelə işgəncə, şikəsetmə kimi qəddar rəftar və yaxud bədən cəzasının istənilən forması; b) kollektiv cəzalandırma; v) girov götürülməsi; q) terror aktları; ğ) şəxsi ləyaqətin təhqir edilməsi o cümlədən insan ləyaqətinin alçaldan rəftar, zorlama və məcburi fahişəlik; d) hərbi soyğunçuluq; e) məhkəmə tərəfindən bundan qabaq elan olunmuş qərar olmadan hökm çıxarılması və hökmün yerinə yetirilməsi; ə) silahlı münaqişə zamanı, ətraf təbii mühitə genişmiqyaslı, uzunmüddətli və ağır ziyan vurulması niyyəti ilə hərbi zərurətlə əsaslandırılmayan müharibə usul və vasitələrinin tətbiq edilməsi.

Yuxarıda sadalanmış pozuntulardan hər biri özü-özlüyündə konkret cinayət əməlidir və beynəlxalq cinayət məsuliyyəti doğurur.

ğ) BMT heyətinə qarşı cinayətlər;

1994-cü ildə qəbul olunmuş “Birləşmiş Millətlər Təşkilatı heyətinin təhlükəsizliyi haqqında” Konvensiyaya görə, “BMT orqanları və ya ixtisaslaşdırılmış təsisatları tərəfindən ezam olunmuş və BMT əməliyyatının keçirildiyi ərazidə rəsmi sifətdə fəaliyyət göstərən hərbi, polis və ya mülki heyət əleyhinə, BMT mandatının həyata keçirilməsinə mane olmaq məqsədilə, qəsdən və sistemik və ya geniş miqyasda törədilən zorakı cinayətlər” (yəni adamöldürmə, bədən xəsarəti yetirilməsi və s.) sülh və bəşəriyyətin

təhlükəsizliyi əleyhinə yeni cinayət tərkibi elan olunmuşdur (bax, habelə: Sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyi əleyhinə cinayətlər Məcəlləsi Layihəsinin 19-cu maddəsi).

Fiziki şəxslərin beynəlxalq cinayət məsuliyyəti.

Anlayışı və normativ məzmunu. Fiziki şəxslərin beynəlxalq cinayət məsuliyyəti prinsipi müasir beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş normalarından biridir. Ümumi beynəlxalq adət hüququnda, universal konvensiyalarda və beynəlxalq məhkəmə qərarlarında öz əksini tapmış bu prinsipin məzmunu ondan ibarətdir ki, hər hansı beynəlxalq cinayəti törətmiş və yaxud törədilməsində bu və ya digər şəkildə iştirak etmiş fiziki şəxs, cəmiyyətdə və dövlət aparatında tutduğu mövqedən asılı olmayaraq, həmin cinayət əməlinə görə məsuliyyət daşıyır.

Beynəlxalq cinayətlərə görə fiziki şəxslərin cinayət məsuliyyəti birbaşa beynəlxalq hüquqla müəyyən olunur. Beynəlxalq fərdi cinayət məsuliyyəti, bu və ya digər əməlin milli qanunvericilikdə kriminallaşdırılmaması faktından asılı olmayaraq yaranır.

Beynəlxalq cinayətə görə dövlətin beynəlxalq məsuliyyəti və təqsirkar fiziki şəxslərin beynəlxalq cinayət məsuliyyəti arasında qarşılıqlı əlaqə belə bir ümumi prinsipə əsaslanır ki, fiziki şəxslərin məsuliyyətə cəlb olunması və cəzalandırılması həmin dövlətin beynəlxalq hüquq əsasında daşılmalı olduğu məsuliyyətini istisna etmir.

Beynəlxalq cinayət məsuliyyəti doğuran davranışın növləri. Beynəlxalq cinayət məsuliyyəti təkcə hər hansı bir beynəlxalq cinayətin fiziki şəxs tərəfindən bilavasitə törədilməsinə görə ortaya çıxmır. Şəxs, beynəlxalq cinayətin törədilməsində bu və ya digər şəkildə iştirak etdiyinə görə və yaxud beynəlxalq cinayətin törədilməsinə cəhd göstərdiyinə görə də məsuliyyətə cəlb oluna bilər. Bundan asılı olaraq, fərdi cinayət məsuliyyəti doğuran beynəlxalq hüquqazid davranışın aşağıdakı növlərini göstərmək olar: **a)** beynəlxalq cinayətin qəsdən törədilməsi; **b)** beynəlxalq cinayətin törədilməsinə əmr verilməsi; **v)** beynəlxalq cinayətin törədilməsinin qarşısını almaq üçün vəzifəli şəxsin öz səlahiyyətləri daxilində zəruri tədbirlər görməsi; **q)** beynəlxalq cinayətin törədilməsinə birbaşa və əsaslı surətdə bilərəkdən köməklik göstərilməsi və ya başqa cür vasitəçilik edilməsi; **ğ)** beynəlxalq cinayətin planlaşdırılmasında və ya birgə razılaşdırılmasında birbaşa iştirak edilməsi; **d)** beynəlxalq cinayətin törədilməsinə başqa şəxsin (və ya şəxslərin) birbaşa və açıq surətdə təhrik edilməsi; **e)** beynəlxalq cinayətin törədilməsinə cəhd edilməsi (beynəlxalq cinayətə sui-qəsd).

Fiziki şəxslərin beynəlxalq cinayət məsuliyyəti doğuran əməlləri həm hərəkət, həm də hərəkətsizlikdə ifadə oluna bilər. Cinayətkar hərəkətsizliyə beynəlxalq hüquqda az rast gəlinir və buna başlıca misal kimi hərbi komandirin və ya yuxarı vəzifəli mülki

şəxsin, tabeçiliyində olan adamlar tərəfindən beynəlxalq cinayətin törədilməsinə yol verməsini göstərmək olar. Yuxarı vəzifəli şəxsin beynəlxalq cinayət məsuliyyəti haqqında müasir beynəlxalq hüquq normasının məzmunu belədir: “Beynəlxalq cinayətin öz tabeçiliyində olan şəxs tərəfindən törədilməsi faktı yuxarı vəzifəli şəxsi cinayət məsuliyyətindən o halda azad etmir ki, əgər, o, tabeçiliyində olan şəxsin belə bir cinayət törətdiyini və ya törətməyə hazırlaşdığını həmin şəraitdə bilirdi və ya bilməyə əsası vardı və o, həmin cinayətin qarşısını almaq üçün öz səlahiyyətləri çərçivəsində bütün zəruri tədbirləri görməmişdi”.

Beynəlxalq hüquqda belə bir norma hamılıqla qəbul edilmişdir ki, beynəlxalq cinayət törətməkdə ittiham olunan fiziki şəxsin hökumətin göstərişinə və ya yuxarı vəzifəli şəxsin əmrinə əsasən hərəkət etməsi onu cinayət məsuliyyətindən azad etmir, lakin ədalət mühakiməsinin maraqları nəzərə alınmaqla, cəzanı yüngülləşdirən hal kimi nəzərdən keçirilə bilər.

Müasir beynəlxalq hüquq “*dövlət aktı doktrinası*”nı qəti surətdə rədd edir. Bu doktrinaya görə, dövlət orqanları tərəfindən törədilən əməllər yalnız dövlətə aid edilir və bu, həmin əməllərin icraçılarının fərdi təqsirini istisna edir. Şəxsi cinayət məsuliyyəti hazırda ümumi beynəlxalq hüquq norması kimi qəbul edilə bilər.

Beynəlxalq cinayət məsuliyyətinin əsas prinsipləri. Fiziki şəxslərin beynəlxalq cinayət məsuliyyəti bir sıra mühüm prinsiplərə söykənir.

1) Həm milli hüquq sistemində, həm də beynəlxalq hüquqda cinayət məsuliyyətinin başlıca prinsiplərindən biri ondan ibarətdir ki, əməlin cinayət olması və cəzalandırılması həmin əməlin törədildiyi vaxt qüvvədə olan qanunla müəyyən olunur; cinayət qanunun retroaktiv tətbiqinin yolverilməzliyi *nullum crimen nulla poena sine lege* prinsipində öz əksini tapmışdır. Beynəlxalq hüquqda bu prinsip bir sıra mühüm xüsusiyyətlərə malikdir. Birincisi, bu və ya digər əməlin beynəlxalq cinayət kimi kriminallaşdırılması heç də mütləq beynəlxalq konvensiya ilə həyata keçirilmir. Bəzi beynəlxalq cinayətlər yazılmayan mənbələrə - beynəlxalq-hüquqi adət normalarına və ya hüququn ümumi prinsiplərinə söykənir. İkincisi, kütləvi və xüsusi təhlükəli hər hansı bir əməlin cinayət xarakteri beynəlxalq hüquqla əgər müəyyən olunmuşsa, cinayətin obyektiv cəhətinin sonradan dəqiqləşdirilməsi mümkün haldır. Üçüncüsü, yuxarıda göstəriləndiyi kimi, beynəlxalq hüquq normaları, bir qayda olaraq, bu və ya digər əməlin cinayət xarakterini müəyyən edir, lakin konkret sanksiyalar haqqında məsələni açıq qoyur. Bu hal ona əsas verir ki, konkret cəza tədbiri ya milli məhkəmələr, ya da beynəlxalq tribunal tərəfindən müvafiq əməllər törədildikdən sonra müəyyən olunsun. 2) Bütün ölkələrin cinayət qanunvericiliyinə belə bir prinsip məlumdur ki, cinayətin törədildiyi andan müəyyən müddət keçdiyi təqdirdə həmin əməli törətmiş şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb oluna bilməz. Bunun əksinə olaraq, müasir ümumi beynəlxalq hüquqda belə bir norma mövcuddur ki, ***beynəlxalq cinayətlərə onların törədildiyi vaxtdan asılı olmayaraq heç***

bir iddia müddəti tətbiq olunmur. İkinci dünya müharibəsindən sonra bir çox dövlətlər tərəfindən beynəlxalq-hüquqi adət kimi tətbiq olunmuş bu norma müqavilə qaydasında *hərbi cinayətlərə və insanlıq əleyhinə cinayətlərə iddia müddətinin tətbiq olunmaması haqqında 1968-ci il* Konvensiyasında təsbit olunmuşdur. Konvensiyanın 1-ci maddəsində birbaşa müəyyən olunmuşdur ki, “heç bir iddia müddəti” bu cinayətlərə tətbiq olunmur. Konvensiyanın iştirakçıları olan dövlətlərin üzərlərinə götürdükleri başlıca öhdəlik ondan ibarətdir ki, “qanunla və ya digər yolla müəyyən edilmiş iddia müddətinin.... Konvensiyada göstərilmiş cinayətlərə görə məsuliyyətə cəlb etmək və cəzalandırmaqla bağlı tətbiq olunmamasını təmin etmək üçün zəruri qanunvericilik və ya digər tədbirləri görsünlər” (Konvensiyanın 4-cü maddəsi). Azərbaycan Respublikası bu mühüm müqavilənin iştirakçısıdır: Konvensiyaya qoşulmaq haqqında aktı parlament 31 may 1996-cı il tarixdə qəbul etmişdir.

3) Ümumtanınmış norma tələb edir ki, hər hansı bir cinayət əməlini törətmiş şəxs yalnız bir dəfə cəzalandırıla bilər. Bu, *non bis in idem prinsipidir*. Belə bir sual ortaya çıxır: bir dövlətin məhkəməsi tərəfindən məhkum edilmiş şəxs sonralar eyni əmələ görə beynəlxalq məhkəmə tərəfindən cəzalandırıla bilərmi? Beynəlxalq hüquq bu suala müsbət cavab verir; müasir beynəlxalq hüquqda, göstərilən prinsipdən iki istisna mövcuddur. Belə ki, hər hansı beynəlxalq cinayətə görə milli məhkəmə tərəfindən məhkum olunmuş şəxsin işinə beynəlxalq tribunal sonralar o halda baxa bilər ki, 1) onun törətdiyi əməl adi cinayət kimi tövsif edilmişdir və ya 2) milli məhkəmə prosesi qərəzsiz və müstəqil olmamış, müttəhimi beynəlxalq cinayət məsuliyyətindən qorumaq məqsədi daşımış və yaxud işin istintaqı lazımı səylə aparılmamışdır (Yuqoslaviya tribunalı Nizamnaməsinin 10-cu maddəsi və Beynəlxalq cinayət məhkəməsi Nizamnaməsinin 17-ci maddəsi). Gördüyümüz kimi, bu istisnalar *non bis in idem* prinsipinə mahiyyət etibarilə xələl gətirmir və beynəlxalq cinayət məsuliyyətinin səmərəli həyata keçirilməsinə xidmət edir. Əgər doğrudan da milli məhkəmə, məsələn, genosid əməlini adamöldürmə kimi tövsif edibse və ya bu cinayəti törətmiş öz vətəndaşını beynəlxalq məsuliyyətdən gizlətməyə çalışıbsa, onda beynəlxalq tribunalın işi öz icraatına götürməsi beynəlxalq ədalət mühakiməsinin mahiyyəti və təyinatı baxımından məntiqli görünür və əslində təqsirli şəxsin ikinci dəfə cəzalandırılması demək deyildir.

4) Beynəlxalq fərdi cinayət məsuliyyəti reciminin əsasında *universal yurisdiksiya prinsipi* dayanır. Bu prinsipin əsas məzmunu ondan ibarətdir ki, sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyi əleyhinə, yəni bütün dünya birliyinin mənafeyinə toxunan ağır beynəlxalq cinayətlər törətmiş şəxslər dünyanın istənilən dövləti tərəfindən məsuliyyətə cəlb oluna və məhkum oluna bilərlər.

Universal yurisdiksiya prinsipi öz ifadəsini həm də onda tapır ki, beynəlxalq cinayətlərdə təqsirli olan şəxslər siyasi sığınacaq və ya qaçqın statusu almağa iddia edə bilməzlər. 1967-ci ilin dekabrın 14-də qəbul edilmiş *Ərazi sığınacağı haqqında*

Bəyannamənin 1-ci maddəsinin 2-ci bəndində deyilir: “Barəsində sülh əleyhinə cinayət və yaxud insanlıq əleyhinə cinayət törətdiyi haqda ciddi əsasların mövcud olduğu şəxs sığınacaq axtarmaq və sığınacaqdan istifadə etmək hüququna istinadlıq edə bilməz”. Analoci müddəə **Qaçqınların statusu haqqında 1951-ci il Konvensiyasında** təsbit olunmuşdur: 1-ci maddənin E bəndinin a) yarım bəndinə görə, həmin konvensiyanın müddəaları yuxarıda göstərilən cinayətləri törətmiş şəxslərə şamil edilmir.

Universal yurisdiksiya prinsipi ilə üzvü surətdə bağlı olan, hamılıqla tanınmış və bir çox beynəlxalq sazişlərdə təsbit olunmuş **aut dedere aut judicare** prinsipinə əsasən, istənilən dövlət müəyyən beynəlxalq cinayət əməli törətməkdə şübhəli sayılan və onun ərazisində yerləşən fiziki şəxsə münasibətdə aşağıdakı suveren hüquqa və vəzifəyə malikdir: həmin şəxsi ya müvafiq dövlətə vermək, ya da özü məsuliyyətə cəlb etmək və cəzalandırmaq. Beynəlxalq cinayət törətmiş şəxsi cinayət hüququ qaydasında təqib etmək və ya müvafiq dövlətə vermək vəzifəsi həmin şəxsin tutulub saxlandığı dövlətin üzərinə qoyulur. “Saxlayan dövlət” (“the custodial state”) bütün tədbirləri görməlidir ki, şəxs ya həmin dövlətin öz müvafiq orqanları tərəfindən, ya da işi araşdırmağa hazır olduğunu bildirən və ekstradisiya xahişi ilə müraciət edən digər dövlətin orqanları tərəfindən mühakimə olunsun.

Bundan əlavə, beynəlxalq fərdi cinayət məsuliyyəti sahəsində məlum prosessual prinsiplər də mövcuddur: qanunçuluq, ədalət, məsuliyyətin fərdiliyi, məsuliyyətin labüdlüyü və s.

Beynəlxalq fərdi cinayət məsuliyyətinin həyata keçirilməsi mexanizmi. Beynəlxalq cinayət törətmiş fiziki şəxslərin cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmasında və mühakimə olunmasında **milli məhkəmələr** əhəmiyyətli rol oynaya bilər və əslində oynamalıdır, Bir sıra ölkələrin (Almaniya, ABŞ, Fransa, İsrail və b.) məhkəmə orqanları xüsusilə İkinci dünya müharibəsi törədilmiş beynəlxalq cinayətlərlə bağlı xeyli sayda əhəmiyyətli hökmlər çıxarmışdır. Göstərilən hüquq və vəzifəni adekvat həyata keçirmək üçün hər bir dövlət öz milli qanunvericiliyində maddi və prosessual hüquqi mexanizmlər nəzərdə tutmalıdır. Hər şeydən əvvəl, bu o deməkdir ki, dövlət müvafiq beynəlxalq sazişlərin tələblərindən çıxış edərək, beynəlxalq cinayət tərkiblərini öz cinayət qanunvericiliyinə daxil etməlidir.

Lakin beynəlxalq cinayət yurisdiksiyasının həyata keçirilməsi üçün ən optimal mexanizm daimi fəaliyyət göstərən beynəlxalq cinayət məhkəməsidir. Lakin belə bir məhkəmə bu günə qədər hələ yaradılmamışdır. Bununla yanaşı, konkret tarixi şəraitdə və konkret məkanda baş vermiş hadisələri araşdırmaq və ağır cinayətlər törətmiş şəxsləri mühakimə etmək məqsədilə ad **hos** əsasda beynəlxalq tirbunallar təsis olunmuşdur. Bunlar İkinci dünya müharibəsindən sonra yaradılmış **Nürnberq və Tokio** tirbunalları və müvafiq olaraq 1993-cü və 1994-cü illərdə yaradılmış **Yuqoslaviya və Ruanda tribunallarıdır**. Son iki tribunal, “qalib dövlətlər” tərəfindən yaradılan Nürnberq və

Tokio tribunallarından fərqli olaraq, ilk dəfə idi ki, beynəlxalq təşkilatın qərarı, daha doğrusu, BMT Təhlükəsizlik Şurasının müvafiq qətnamələri əsasında yaradılmışdır.

Nürnberq Və Tokio tribunalları. Bu iki tribunal beynəlxalq cinayətlə törətmiş şəxsləri mühakimə etmək üçün təsis olunmuş ilk beynəlxalq məhkəmə orqanları idi. Onlar ikinci dünya müharibəsi illərində törədilmiş misilsiz vəhşiliklərə cavab olaraq qalib dövlətlər tərəfindən yaradılmışdı. Nürnberq tribunalı ABŞ, Böyük Britaniya, SSRİ və Fransa arasında 1945-ci ildə bağlanmış Sazişdə nəzərdə tutulmuşdu. Sonralar daha 19 dövlətin qoşulduğu bu Sazişə **Beynəlxalq hərbi tribunalın Nizamnaməsi əlavə olunmuşdu.** Uzaq Şərq üçün beynəlxalq hərbi tribunal 11 dövlət (ABŞ, Böyük Britaniya, SSRİ, Fransa, Çin, Avstraliya, Yeni Zelandiya, Kanada, Niderland, Filippin və Hindistan) arasında 1946-cı ildə imzalanmış Sazişə müvafiq olaraq təsis olunmuşdu. Yaponiya militarist siyasətinin aparıcı olunmuşdu. Yaponiya militarist siyasətinin aparıcı fiqurlarını cəzalandırmaq məqsədi daşıyan bu Tribunal Nürnberq tribunalının, prinsip etibarilə, eyni idi.

Nürnberq tribunalının yurisdiksiyasına sülh əleyhinə cinayətlər, müharibə cinayətləri və insanlıq əleyhinə cinayətlər aid edilmişdi. Bu Tribunalın Nizamnaməsi və çıxardığı hökmlər beynəlxalq cinayət hüququnun inkişafına əhəmiyyətli təkan vermişdir. Bir sıra Nürnberq prinsipləri sonralar beynəlxalq adət hüququna daxil olmuşdur; məsələn, müttəhimin dövlət başçısı və ya digər məsul vəzifəli şəxs olması onu göstərilən cinayətlərə görə məsuliyyətdən azad etmir; cinayətin yuxarı vəzifəli şəxsin və ya hərbi komandirin əmrinə əsasən törədilməsi tabeçilikdə olan şəxsi məsuliyyətdən azad etmir, lakin yüngülləşdirici hal kimi çıxış edə bilər və s. Nürnberq tribunalı nəinki fiziki şəxslərin, habelə təşkilatların və cinayət məsuliyyəti barədə məsələ qaldırmışdı. Tribunal 12 nəfəri ölüm cəzasına, 7 nəfəri azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum etmiş, 3 nəfərə isə bəraət vermişdi.

Yuqoslaviya tribunalı 1993-cü ildə BMT Təhlükəsizlik Şurasının 23 fevral 1993-cü il tarixli 808 sayılı və 25 may 1993-cü il tarixli 827 sayılı qətnamələri əsasında yaradılmışdır. Tribunal öz Nizamnaməsi əsasında fəaliyyət göstərir. Nizamnamədə aşağıdakı cinayət tərkibləri göstərilmişdir: Müharibə qurbanlarının müdafiəsi haqqında 1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarının ciddi pozuntuları; müharibə qanun və adətlərinin pozulması (bu, əsasən, beynəlxalq humanitar hüququn “Haaqa hüququ” adlanan hissəsinin ciddi pozuntularını əhatə edir); genosid və insanlıq əleyhinə cinayətlər. 6-cı maddəyə əsasən, Tribunal yalnız fiziki şəxslər üzərində yurisdiksiyaya malikdir (hüquqi şəxslər buraya daxil edilmir). Tribunal aşağıdakı orqanlardan ibarətdir: 1) iki birinci insansiya palatası və Appelyasiya palatası; 2) Prokuror; 3) Dəftərxana (o, həm palatalara, həm də Prokurora xidmət edir). Nizamnamədə, bunlardan əlavə, aşağıdakı məsələlər öz əksini tapmışdır: ibtidai istintaq və ittihamnamənin təsdiqi; məhkəmə baxışı; müttəhimlərin hüquqları, zərərçəkənlərin və şahidlərin müdafiəsi; hökm və cəza məsələləri; apellyasiya və yeni faktların aşkara çıxarılması ilə hökmə yenidən baxılması;

hökmün icrası; əfv və hökmlərin əvəz olunması; əməkdaşlıq və hüquqi yardım; Tribunalın imtiyaz və immunitetləri; Tribunalın xərcləri və s.

Yuqoslaviya tribunalının olduğu yer Niderlandın Haaqa şəhəridir.

Tribunal artıq yüzə qədər şəxs barəsində ittiham irəli sürmüş və onlarla şəxs barəsində hökm çıxarmışdır.

Ruanda tribunalı 1994-cü il noyabrın 8-də Təhlükəsizlik Şurasının 955 sayılı qətnaməsi əsasında təsis olunmuşdur. Bu tribunal Ruandada və ona qonşu ölkələrdə qısa müddət ərzində törədilmiş görünməmiş vəhşiliklərə cavab tədbiri kimi yaradılmışdır: 1994-cü ildə üç ay ərzində, əsasən, tutsi etnik qrupundan olan 50000 adam kütləvi qırğına məruz qalmışdır. Buna görə də Ruanda tribunalının yurisdiksiyasına birinci növbədə genosid cinayətin daxil edilmişdir. Ruanda tribunalının Nizamnaməsi Yuqoslaviya tribunalının Nizamnaməsini əsasən təkrarlayır.

Tribunal 1998-ci il sentyabrın 2-də beynəlxalq cinayət hüququ tarixində ilk dəfə olaraq genosidlə bağlı hökm (Taba rayonunun meri Can Pol akayesuya qarşı) çıxarmışdır.

Tribunalın olduğu yer Aruşa şəhəridir (Tanzaniya).

Beynəlxalq cinayət məhkəməsi. BMT Beynəlxalq hüquq komissiyası tərəfindən işlənilib hazırlanmış müvafiq Nizamnamə layihəsi 1994-cü ildə BMT Baş Assambleyasının xüsusi hazırlıq Komitəsi tərəfindən bəyənilmiş və 1998-ci ilin iyul ayında Romada keçirilmiş diplomatik konfransda böyük səs çoxluğu ilə qəbul olunmuşdur. Nizamnaməyə görə, Beynəlxalq cinayət məhkəməsi fakultativ yurisdiksiyaya malik olacaq, milli məhkəmələrin cinayət yurisdiksiyasını tamalayacaq daimi beynəlxalq təsisat kimi nəzərdə tutulmuşdur.

Beynəlxalq cinayət məhkəməsinin yurisdiksiyası dövlətlərə deyil, yalnız fiziki şəxslərə şamil ediləcəkdir.

Məhkəmənin yurisdiksiyasına aşağıdakı cinayətlər aid edilmişdir: a) genosid; b) tacavüz; b) beynəlxalq humanitar hüququn ciddi pozuntuları; q) insanlıq əleyhinə cinayətlər və ğ) müvafiq müqavilələrdə təsbit olunmuş beynəlxalq xarakterli xüsusilə ciddi cinayətlər (işgəncə, aparteid, narkotik maddələrlə qanunsuz alver; hava gəmisinin qaçırılması, terrorizm və s.).

Nizamnaməyə görə, Beynəlxalq cinayət məhkəməsinin yurisdiksiyası Nizamnamənin qüvvəyə mindiyi andan sonra baş vermiş cinayətlərə şamil olunur.

Məhkəmə öz yurisdiksiyasını o halda həyata keçirə bilər ki, ərazisində cinayət baş vermiş dövlət və yaxud müttəhimin vətəndaşı olduğu dövlət ya Nizamnamənin iştirakçısıdır, ya da xüsusi bəyanat vasitəsilə Məhkəmənin yurisdiksiyasını qəbul edir. Məhkəmənin yurisdiksiyasının həyata keçirilməsi üçün təşəbbüskar iştirakçı dövlət, Təhlükəsizlik Şurası və ya Prokuror ola bilər. Diqqətəlayiq haldır ki, Prokuror özü istintaqı başlaya bilər. O, hətta müvafiq dövlətin razılığı olmadan onun ərazisində bir sıra məhdud xarakterli istintaq həyata keçirmək səlahiyyətinə malikdir.

SUAL 3.
CINAYƏTKALIĞA QARŞI MÜBARİZƏDƏ BEYNƏLXALQ
ƏMƏKDAŞLIQ

Dövlətlərin cinayətkarlığa qarşı mübarizədə əməkdaşlığının əsas hüquqi problemi - **yurisdiksiya** problemidir. Dövlətin yurisdiksiyası geniş mənada onun qanunverici, məhkəmə və ya icra hakimiyyətinin tam hüquqi səlahiyyətliliyini və dövlətin daxili atributunu təşkil edir.

Məhdud mənada isə yurisdiksiya, məhkəmənin səlahiyyətinə aid olan işlərin məhkəmə tərəfindən baxılmasını və onlara dair qərarların çıxarılması haqda məhkəmənin hüquqi səlahiyyətini bildirir. İşlərin növündən asılı olaraq mülki, inzibati, cinayət və digər yurisdiksiyalar fərqləndirilir.

Dövlətin cinayət yurisdiksiyası onun milli qanunvericiliyi ilə bir sıra hallarda isə həmin dövlət tərəfindən tanınan beynəlxalq hüquq normaları ilə müəyyən olunur.

Cinayət yurisdiksiyasının müəyyən olunmasının əsasını ərazi prinsipi təşkil edir. Belə ki, həmin dövlətin ərazisində baş verən cinayətlər, bu dövlətin məhkəmələrinin yurisdiksiyalarına aid olur. Lakin bu qəti prinsip deyildir.

Bir sıra dövlətlərin milli qanunvericiliyi, onların vətəndaşları tərəfindən ağır cinayətlərin harada törənməsindən asılı olmayaraq, bu vətəndaşların məsuliyyət

daşımalarını nəzərdə tutur. Belə ki ABŞ-ın cinayət yurisdiksiyası dövlətə xəyanət, hərbi cinayətlər, narkotik maddələrin qanunsuz daşınması kimi cinayətlərin öz vətəndaşları tərəfindən harada törədilməsindən asılı olmayaraq onlara aid edilmir. Belə halda söhbət vətəndaşlıq prinsiplərindən gedir. Çox nadir hallarda passiv vətəndaşlıq prinsipinə rast gəlinir. Onun mənası budur ki, yurisdiksiyanı o dövlət həyata keçirir ki, onun vətəndaşı cinayətin qurbanı olmuşdur. Baxmayaraq ki, bu cinayət dövlətin ərazisindən kənarında və xarici vətəndaş tərəfindən törədilib.

Son illərdə ərazi və vətəndaşlıq prinsipinə əlavə kimi, universal yurisdiksiya prinsipinə (universal prinsip) əsaslanan beynəlxalq müqavilələr yaranmışdır. Universal yurisdiksiya o deməkdir ki, cinayətkar cinayəti harada törətməsindən və onun vətəndaşlığından asılı olmayaraq məhkəməyə verilir.

Milli qanunvericiliyin, yurisdiksiyanın təyin olunmasına müxtəlif cür yanaşması, iki və daha artıq dövlətlərin yurisdiksiyalarının bir sıra cinayətlərdə toqquşmasına gətirir (məsələn: ərazisində cinayət törədilmiş dövlət ərazi prinsipini əsas tutur, cinayətkarın vətəndaş olduğu dövlət isə vətəndaşlıq prinsipini). Belə hallar dövlətlər arasında razılığa gəlmə ilə həll edilir.

Cinayət yurisdiksiyası bir qayda olaraq, dövlətin ərazisi ilə bağlı olur. Cinayətlər isə bir dövlətin ərazisi ilə möhkəm bağlı olmur. Məsələn: dəniz quldurluğu, ümumiyyətlə, hər hansı bir dövlətin ərazisi ilə bağlı olur. Bu cinayətlərə uzun sürən cinayətlər aiddir ki, onların başlanması bir dövlətin, davamı və sonu isə digər dövlətin ərazisi ilə bağlı olur. Bir dövlət ərazisində törədilən cinayətin nəticələri digər dövlətin ərazisinə təsir göstərir. Get-gedə cinayətkarlar da tez hərəkət etmək qabiliyyətinə malik olur, cinayətkar qrupların internasionallaşdırılması baş verir. Bu da dövlətləri cinayətkarlığa qarşı mübarizədə əməkdaşlığa cəlb edir.

Əməkdaşlığın səviyyəsi və formaları, cinayətlərin beynəlxalq aləmin maraqlarına nə dərəcədə toxunulmasından asılıdır. Bu planda beynəlxalq cinayətlər, beynəlxalq xarakterli cinayətlər və ümumi cinayətlər bir-birindən fərqləndirilir.

Cinayətlər barəsində bütün hallarda bu və ya digər dövlətin yurisdiksiyasının işlədiyini nəzərə almaqla, cinayətkarlığa qarşı beynəlxalq mübarizə dedikdə fərdlərin törətdiyi müəyyən növ cinayətlərə qarşı mübarizədə dövlətlərin əməkdaşlığı nəzərdə tutulur.

Dövlətlərin bu sahədə əməkdaşlığı uzun bir inkişaf yolu keçmişdir. İlk çağlarda ən sadə formalarda, məsələn, cinayət törətmiş şəxsin qaytarılması haqqında, yaxud bu və ya digər cinayətlə əlaqədar olan başqa hərəkətlər haqqında razılığın əldə edilməsi kimi formalardan istifadə olunurdu. Sonralar informasiya mübadiləsi zərurəti ortaya çıxdı. Son illər informasiyanın həcmi durmadan genişlənir: əvvəllər bu məlumatlar yalnız ayrı-ayrı cinayətlər və cinayətkarlar haqqında olduğu halda, hazırda o, yeni-yeni məzmunla zənginləşir, cinayətkarlığa qarşı mübarizənin demək olar ki, bütün növlərini, o cümlədən

cinayətkarlığın səbəbləri, tendensiyaları, proqnozları haqqında statistikanı və elmi göstəricilərini və s. əhatə edir.

Müəyyən mərhələdə təcrübə mübadiləsi ehtiyacı yaranır. Elmi-texniki tərəqqi inkişaf etdikcə, bu sahədə əməkdaşlıq da inkişaf edib yeni formalar alır, dövlətlər arasında münasibətlərdə getdikcə daha əhəmiyyətli rol oynayır. Cinayət işləri üzrə hüquqi köməyin göstərilməsi sahəsində də həmin proseslər gedir. Bu sıraya cinayətkarların axtarışı, sənədlərin verilməsi, şahidlərin dindirilməsi, maddi sübutların toplanması və digər istintaq hərəkətləri daxildir.

Son zamanlar dövlətlər arasındakı münasibətlərdə professional-texniki yardımın göstərilməsi məsələsi xüsusi yer tutur. Bir çox dövlətlər öz hüquq-mühafizə orqanlarını yeni texniki vasitələrlə təcziə etməkdə çətinlik çəkirlər. Halbuki bu cür vasitələr olmadan cinayətkarlıqla, xüsusən beynəlxalq cinayətkarlıqla səmərəli mübarizə aparmaq çətinidir. Məsələn, avia-sərnişinlərin yükündəki partlayıcı maddələri aşkar etmək üçün çox mürəkkəb və bahalı aparatlar tələb olunur və heç də bütün dövlətlər bunları əldə etmək iqtidarında deyil.

Birgə hərəkətlər və ya onların əlaqələndirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, çünki dövlətlər bunsuz cinayətkarlığın bir sıra növləri ilə, xüsusilə mütəşəkkil cinayətkarlıqla mübarizə ən ümdə vəzifə olsa da, cinayətkarlığın qarşısının alınması, qanunu pozanlarla rəftar, penitensiar sistemin fəaliyyəti və s. bu kimi məsələlərin həllinə getdikcə daha böyük diqqət yetirilir.

Dövlətlərin əməkdaşlığı üç səviyyədə inkişaf edir. İlk növbədə bu, kökləri qədimlərə gedib çıxan ikitərəfli əməkdaşlıqdır. Hazırda o, nəinki əhəmiyyətini itirməyib, əksinə getdikcə daha böyük rol oynayır. İkitərəfli sazişlər iki dövlət arasında münasibətlərin xarakterini, hər bir konkret problem üzrə onların maraqlarını daha dolğun surətdə nəzərə alağa imkan verir. Cinayət işləri üzrə hüquqi yardımın göstərilməsi, cinayətkarların vətəndaşı olduqları ölkədə cəza müddətini çəkməsi üçün verilməsi kimi məsələlər üzrə ikitərəfli sazişlər daha geniş yayılmışdır.

İkitərəfli əməkdaşlıqdan əlavə, dövlətlər əməkdaşlığı məhəlli səviyyədə həyata keçirirlər ki, bu da müəyyən regionda yerləşən ölkələrin maraqlarının və əməkdaşlığının xarakterinin üst-üstə düşməsindən irəli gəlir. Onun həyata keçirilməsində ADT (Amerika Dövlətləri Təşkilatları), ƏDS (Ərəb Dövlətləri Cəmiyyəti), ABT (Amerika Birliyi Təşkilatı) və s. bu kimi məhəlli təşkilatlar əhəmiyyətli rol oynayır. 1971-ci ildə terror aktlarının qarşısının alınması və bu əməlin cəzalandırılması haqqında Konvensiyayı imzalamışlar.

Avropa Şurasında bu sahədə böyük işlər görülür. Avropa regionunda əməkdaşlığın yüksək səviyyəsinə aşağıdakı konvensiyalar da dəlalət edir: cinayətkarların qaytarılması haqqında; cinayət işləri üzrə hüquqi yardım haqqında; cinayət işləri üzrə hökmlərin tanınması haqqında; mədəni dəyərlər barəsində hüquq pozuntuları haqqında; cinayətkar

fəaliyyətdən alınan gəlirin “yuyulması”, aşkar edilməsi, götürülməsi və müsadirə edilməsi haqqında və s.

Azadlıqdan məhrum etməyə məhkum olunmuş şəxslərin onların vətəndaşı olduqları ölkədə cəza çəkmələri üçün verilməsi haqqında Konvensiya da bu baxımdan maraqlıdır. Saziş 1978-ci ildə Berlində imzalanmışdır və hazırda da qüvvədə qalmaqdadır.

Dövlətlər arasında əməkdaşlığın inkişafı gedişatında tezliklə aydın olmuşdur ki, ikitərəfli və məhəlli sazişlərlə kifayətlənmək olmaz. Məlum olmuşdur ki, cinayətlərin bəzi növləri bütün dünya birliyinin mənafeyinə toxunur. Gerçəklik bu sahədə dövlətlərin yeni, universal səviyyəyə qalxmasını tələb edir.

Beləliklə, çoxtərəfli sazişlərin bağlanması prosesi başlamışdır və əgər Millətlər Məclisi dövründə bu cür müqavilələrdə iştirak edən dövlətləri barmaqda saymaq mümkün idisə, BMT-nin fəaliyyəti dövründə onların sayı yüzü ötmüşdür.

Çoxtərəfli sazişlər əsasında cinayətkarlıqla mübarizə. Ticarət və dəniz üzgüçülüğü, dövlətlər arasında əlaqələr inkişaf etdikcə cinayətlərin konkret növləri ilə mübarizənin əhatə dairəsi də genişlənirdi.

Lap qədimlərdə dövlətlərin beynəlxalq cinayət kimi tanıdığı dəniz quldurluğu ilə mübarizə geniş yayılmış və dəniz quldurları insanlığın düşməni elan olunmuşdur. Bizim təsəvvürümüzdə dəniz quldurluğunun uzaq keçmişdə olmasına baxmayaraq, bu hadisə heç də tamam yoxa çıxmamışdır və Dəniz hüququ üzrə 1982-ci il BMT Konvensiyasında, habelə bir sıra çoxtərəfli sazişlərdə dəniz quldurluğu ilə mübarizəyə dair müddəalar öz əksini tapmışdır.

1815-ci ildə Vyanada keçirilən konqresdə zənci-qullarla alverin ləğv edilməsi haqqında ilk akt qəbul olunmuş, 1841-ci ildə isə beş dövlət zənci-köhlələrin Amerikaya daşınmasını ləğv edən müqavilələri imzalamışdır. Müqavilə, Konqo çayı haqqında 1885-ci il Berlin konfransında və köhlə ticarəti ilə mübarizə haqqında 1890-cı il Brüssel konfransında qəbul edilmiş sənədlərlə tamamlanmışdır. Bu sənədlərdə qul alveri artıq cinayət kimi tanınır. Lakin bu müddəa 1926-cı ildə Millətlər Məclisinin himayəsi altında imzalanmış Köhləlik haqqında Konvensiyada və bu Konvensiyaya düzəlişlər etmiş 1953-cü il Protokolunda daha dürüst həllini tapmışdır. Nəinki köhlə ticarəti, elə köhləlik özü də qanundan kənar elan edilmişdir.

BMT-də bu problem EKOSOS-un yaratdığı köhləlik məsələləri üzrə Xüsusi Komitədə yenidən müzakirə obyektinə çevrilmişdir. Etiraf edilmişdir ki, köhləlik gizli formalarda olsa da qalmaqda davam edir. Bununla əlaqədar 1956-cı ildə köhləliklə mübarizə üzrə Cenevrə konfransı çağırılmışdır. Konfransda Köhləliyin, köhlə ticarətinin, köhləliyə oxşar institutların və adətlərin ləğv edilməsi haqqında Əlavə Konvensiya qəbul olunmuşdur. Millətlər məclisi çərçivəsində, bu təşkilat hələ yaradılmamışdan əvvəl dövlətlər qadınların və uşaqların ticarəti kimi iyrənc hadisə ilə mübarizəyə başlamışlar. İnsan alveri və üçüncü şəxslər tərəfindən fahişəliyin istismarı ilə mübarizə haqqında 1949-cu il Konvensiyası bu sahədə mühüm addım olmuşdur Bu məsələ üzrə əvvəllər

qəbul olunmuş bütün sazişləri əvəz etmiş bu Konvensiyaya uyğun olaraq, dövlətlər arazüəltmə, fahişəlik məqsədilə vadar etmə və ya yoldan çıxartma, fahişəliyin istismarı, fahişəxana saxlama, bu məqsədlə mənzillərin kirayə verilməsi və götürülməsi və s. bu kimi əməlləri cinayət kimi tövsif etmək öhdəliyini öz üzərlərinə götürdülər.

Adları çəkilən çoxtərəfli müqavilələr cinayətkarlıqla mübarizədə dövlətlərin əməkdaşlığının hansı istiqamətdə inkişaf etməsi barədə ümumi təsəvvür yaradır. BMT Nizamnaməsi bu sahədə beynəlxalq əməkdaşlıq üçün prinsipə yeni hüquqi baza yaradaraq, dünya xalqlarının əsas insan hüquqlarına, insan şəxsiyyətinin ləyaqət və yüksək dəyərlərinə olan inamını bir daha təsdiq etmişdir.

Genosid cinayətinin qarşısını və onun üstündə cəzalandırma haqqında 1948-ci il konvensiyası bu baxımdan xüsusilə səciyyəvidir. İkinci dünya müharibəsi təcrübəsi əsasında və hitlerizmin cinayətlərinə (bütöv xalqları bilə-bilə məhv etmək siyasəti və praktikası) reaksiya olaraq Konvensiya aşağıdakı hərəkətləri genosid kimi tövsif edir: milli, etnik, irqi və ya dini qrupun üzvlərinin öldürülməsi; aşağıdakıları isə genosidi təşkil edən hərəkətlər kimi tövsif edir: bu cür qrupun üzvlərinə ağır bədən xəsarəti və ya əqli pozğunluq yetirmə; irqi qrupu, yaxud qrupları tamamilə və ya qismən fiziki məhv etməyə yönəldilmiş həyat şəraitinin yaradılması; bu cür qrup arasında uşaq doğumunun qarşısını süni surətdə almağa yönəldilmiş tədbirlər; uşaqların zorla bir insan qrupundan digərinə verilməsi və s.

Konvensiyaya əsasən, genosid beynəlxalq cinayətdir. 1948-ci il Konvensiyasının üzvü olan dövlətlər genosid törətməkdə və ya genosid törətmək məqsədilə qəsdə, genosid törətməyə təhrik etməkdə, genosiddə iştirakçılıqda təqsirli şəxslərin cəzalandırılması üçün zəruri olan bütün tədbirləri görmək vəzifəsini öz üzərinə götürmüşlər.

İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının aradan qaldırılması haqqında 1965-ci il Beynəlxalq Konvensiya da bu sırada durur. Həmin Konvensiyaya uyğun olaraq irqi üstünlüyə və ya nifrətə əsaslanan hər cür ideyaları yayma, irqi ayrı-seçkiliyə hər cür təzriktmə, dərisinin rəngi başqa olan və ya başqa mənşəli əhali qrupuna qarşı yönəldilmiş ütin zorakılıq aktlarına və ya bu cür aktlara təhriktmə, habelə irqi fəaliyyəti həyata keçirmək üçün istənilən yardımın edilməsi qanunla cəzalandırılan cinayət elan olunmuşdur.

BMT çərçivəsində aparteid siyasətinə qarşı da bu cür barışmaz müharibə aparmışdır.

1973-cü ildə BMT-nin qəbul etdiyi aparteidin kökünü kəsmək və ona görə cəzalandırmaq haqqında Beynəlxalq Konvensiya həmin mübarizənin qanunauyğun nəticəsi idi. Konvensiya aparteidi bəşəriyyətə qarşı cinayət kimi tövsif edir. Aparteid cinayətləri törətmiş şəxslər beynəlxalq cinayət məsuliyyət daşıyır. Konvensiyanın iştirakçısı olan dövlətlər Konvensiyanın aparteidi cinayət kimi tövsif etdiyi aktları törətməyə görə məsuliyyət daşıyan və ittiham edilən şəxslərin cinayət təqibi və ya

məhkəməyə cəlb edilməsi və cəzalandırılması üçün tədbirlər görməyi öz öhdələrinə götürmüşlər.

Son illiklərin beynəlxalq təcrübəsi göstərir ki, külli miqdarda yeni cinayət növləri meydana gəlmişdir. Bunlar ən müxtəlif sahələrdə dövlətlərin mənafeyinə gəlmişdir. Bunlar ən müxtəlif sahələrdə dövlətlərin mənafeyinə toxunur. Bu sahələrin nə qədər müxtəlif olduğunu aşağıdakı misallardan görmək olar. 1973-cü ildə Nyu-Yorkda beynəlxalq himayədən istifadə elən şəxslərə, o cümlədən diplomatik agentlərə qarşı cinayətlərin qarşısını almaq, bunun üstündə cəzalandırmaq haqqında Konvensiya imzalamaq üçün açıq elan edilmişdir. 1979-cu ildə BMT Baş Məclisi adamların girov götürülməsi ilə mübarizə haqqında Konvensiya qəbul etmişdir. 1989-cu ildə Roma konfransı dəniz gəmiçiliyinin təhlükəsizliyinə qarşı yönəldilmiş qeyri-qanuni aktlarla mübarizə haqqında Konvensiya və Kontinental şelflərdə yerləşən stasionar platformaların təhlükəsizliyinə qarşı yönəldilmiş qeyri-qanuni aktlarla mübarizə haqqında protokol qəbul olunmuşdur. 1989-cu ildə BMT Baş Məclisi Muzdluların toplanması, istifadə edilməsi, maliyyələşdirilməsi və öyrədilməsinə qarşı mübarizə haqqında konvensiya qəbul etmişdir. Bundan əlavə, mülki aviasyanın təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədi güdən bir sıra çoxtərəfli sazişlər bağlanmışdır.

Bununla yanaşı, “ənənəvi” cinayət növləri ilə mübarizə də öz əvvəlki əhəmiyyətini saxlamaqdadır. Bu cinayətdən bəziləri isə öz miqyasına və bunların kökünün kəsilməsi üçün göstərilən səylərə görə ön plana çıxmışdır. Bunların sırasına, ilk növbədə, narkotiklərin qeyri-qanuni dövriyyəsi, beynəlxalq terrorçuluqla mübarizə və s. aid oluna bilər.

Cinayətkarlıqla mübarizə üzrə beynəlxalq təşkilatlar. Cinayətlərin müxtəlif növləri ilə mübarizədə dövlətlərin əməkdaşlığı, əvvəlki proqramlarda gördüyümüz kimi təkcə sazişlər əsasında deyil, həm də beynəlxalq təşkilatların, orqanların, konfransların çərçivəsi daxilində həyata keçirilir.

1972-ci ildə keçirilmiş Birinci cəzası konqresində Beynəlxalq cinayət və Həbs Cəzası Komissiyası (BCHK) yaradılmışdır. Sonralar daşa on bu cür konqres keçirilmiş və orada cinayətkarlıq identifikasiyası, polis orqanlarının fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi, cinayət statistikasının hazırlanması və s. məsələlər müzakirə edilmişdir.

Millətlər Məclisi çərçivəsində cinayət qanunvericiliyini vahid sistem salmaq cəhdi edilmişdir. Bu məqsədlə terrorçuluqla mübarizəyə həsr edilmiş bir neçə konfrans keçirilmişdir. Millətlər Məclisi narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsi, qadın və uşaq alveri, qul alveri və pornoqrafik nəşrləri yaymağa qarşı mübarizə ilə məşğul olduğundan o, bu məsələlər üzrə bir sıra komitələr yaratmışdır. Bu komitələr müvafiq müqavilələrin yerinə yetirilməsinə nəzarət edir, informasiya toplayır, cinayətkarlıq haqqında məlumatları təhlil edirdi.

BMT-nin yaradılması beynəlxalq cinayətkarlıqla yeni mərhələnin başlanğıcını qoydu. BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq bu problemin müxtəlif aspektləri Baş Məclis

ilə İqtisadi və Sosial Şura tərəfindən daim müzakirə edilir. Bəzi hallarda bu problemin həllinə Təhlükəsizlik Şurası da qoşulur. Onun 14 iyun 1989-cu il tarixli 635 sayılı qətnaməsi əsasında İKAO plastik partlayıcı maddələrin, onları aşkar etmək məqsədilə nişanlanması haqqında Konvensiyanı hazırlamışdır. Konvensiya 1991-ci ildə 79 dövlət tərəfindən imzalanmışdır. İKAO-dan əlavə, beynəlxalq cinayətkarlıqla mübarizə ilə BMT-nin digər ixtisaslaşdırılmış idarələri, habelə hökumətlərarası və qeyri-hökumət təşkilatları da məşğul olur. Lakin əsas iş BMT çərçivəsində gedir. 1950-ci ildə Baş Məclisin qərarı ilə cinayətkarlığın qarşısını alma və onunla mübarizə üzrə Komitə yaradılmışdır. BCHK-ni əvəz etmiş bu Komitə şəxsi keyfiyyətdə çıxış edən 27 üzvdən ibarət idi və onlar EKOSOS-un sessiyalarında 4 illik müddətə seçilirdilər.

Komitə cinayətkarlıqla mübarizə məsələləri üzrə BMT orqanlarının fəaliyyətini əlaqələndirməklə EKOSOS-a kömək edir, bu sahədə əməkdaşlıq proqramlarını hazırlayır, dövlətlər arasında təcrübə mübadiləsinə kömək göstərirdi.

BMT Baş Məclisinin 18 dekabr 1991-ci il tarixli qərarı ilə Komitə ləğv edildi və onun əvəzinə cinayətkarlığın qarşısını alma və cinayət ədalət mühakiməsi üzrə Komissiyaya yaradıldı. EKOSOS-un yeni funksional komissiyası kimi keyfiyyətində çıxış edən bu qurum 40 üzv dövlətin EKOSOS tərəfindən üç il müddətinə seçilən nümayəndələrindən ibarətdir.

Komissiya BMT-nin cinayətkarlıqla mübarizə üzrə əməkdaşlıq məsələləri ilə məşğul olan orqanları sistemində mərkəzi həlqə rolunu oynamaq üçün nəzərdə tutulmuşdur. Onun funksiyalarına BMT-nin bu sahədə rəhbər prinsiplərini işləyib hazırlamaq, cinayətkarlığın qarşısını alma və cinayət mühakimə icraatı sahəsində BMT proqramının həyata keçirilməsi gedişinə nəzarət, regional və regionlararası institutların tədbirlərinin əlaqələndirilməsinə yardım göstərmək və s. daxildir. Komissiya özünün birinci sessiyasında (Vyana, aprel 1992-ci il) öz fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini müəyyən etmişdir. Bunların sırasına, pulların “yuyulması” da daxil olmaqla, mütəşəkkil və iqtisadi cinayətkarlıqla mübarizə, ətraf mühitin cinayət-hüquqi vasitələrlə mühafizəsi və s. aid edilə bilər.

BMT Baş Məclisinin 1950-ci ildə qəbul edilmiş qərarına əsasən, hər beş ildən bir cinayətkarlığın qarşısını alma və qanunu pozanlarla rəftar üzrə BMT konqresi keçirilir. Konqresdə ötən ildə mövcud sahədə əməkdaşlığın yekunları müzakirə edilir və konkret hərəkətlər və əsas istiqamətlər barəsində qərarlar qəbul olunur.

1955-ci ildən bəri səkkiz bu cür konqres olmuşdur. Səkkizinci 1990-cı il avqustun 27-dən sentyabrın 7-dək Havanada keçirilmişdir. Konqresdən əvvəl beş məhəlli hazırlıq müşairəsi olmuşdur (Banqkok, Helsinki, San-Xose, Qahirə və Ədis-Əbəbədə). Bundan əlavə, Vyanada Konqresə hazırlıq üzrə beş məhəlli müşavirə keçirilmişdir. Konqresin işində 127 dövlətin nümayəndəsi iştirak etmişdir.

Konqres gündəlikdə duran aşağıdakı beş mövzu üzrə 50-dən çox sənəd qəbul etmişdi: 1) cinayətkarlığın qarşısını alma və cinayət ədalət mühakiməsi; 2) azadlıqdan

məhrum etməyə, digər cinayət cinayət-hüquqi sanksiyalara və alternativ tədbirlərə dair problemlərlə əlaqədar cinayət ədalət mühakiməsi sahəsində siyasət; 3) mütəşəkkil cinayətkarlıq və terror fəaliyyəti ilə mübarizə üzrə beynəlxalq tədbirlər; 4) yetkinlik yaşına çatmayanların cinayətlərinin qarşısını alma və bu cür şəxslər barəsində ədalət mühakiməsi; 5) cinayətkarlığın qarşısını alma, habelə cinayət ədalət mühakiməsi sahəsində norma yaratma və BMT-nin rəhbər prinsipləri.

BMT Baş Məclisinin 1 dekabr 1950-ci il tarixli qərarı ilə Milli Müxbirlər İnstitutu da yaradılmışdır. Dövlətlər təklif etmişdir ki, cinayətkarlığın qarşısını alma və cinayətkarlarla rəftar sahəsində peşəkar və ya elmi ekspert təcrübəsi olan bir və ya bir neçə nümayəndəsini BMT Sosial Departamenti yanında fərdi müxbir kimi işləməsi üçün təyin etsinlər.

Son illər BMT Katibliyinin milli müxbirlərin siyahısını təzələməsi ilə əlaqədar olaraq onların funksiyaları dəqiqləşdirilmişdir. Bunlar əsasən aşağıdakılardan ibarətdir: BMT Katibliyinə onların ölkəsində cinayətkarlığın qarşısını alma və onunla mübarizəyə aid baş verən hadisələr haqqında sənədləri, o cümlədən qanunverici aktları, statistik göstəricilərin, elmi məruzələrin və təhqiqatların mətnlərini təqdim etməklə məlumat vermək; tədqiqatlar üçün lazım ola biləcək informasiyanın toplanması işində Katibliyə yardım göstərmək; bu sahədə üzv dövlətlər üçün maraq doğura və onlar tərəfindən edilə biləcək BMT informasiyasını yaymağa yardım göstərmək.

BMT-nin bu sahədəki fəaliyyətində BMT Katibliyi çərçivəsində yaradılmış sosial inkişaf və humanitar məsələlər üzrə Mərkəz də əhəmiyyətli rol oynayır. Cinayətkarlığın qarşısını alma, cinayət mühakimə icraatı məsələlərində, habelə kriminologiya sahəsində professional və texniki təcrübəyə malik olan bu mərkəz faktiki olaraq BMT sisteminin bu sahədə öncül bölməsi roluna çıxış edir.

Fəaliyyəti birbaşa BMT ilə bağlı olmayan bir çox orqanlar da bu sahədə səmərəli fəaliyyət göstərirlər. Onların arasında Beynəlxalq Cinayət Polis Təşkilatı (İnterpol) xüsusilə geniş şöhrət qazanmışdır. 1923-cü ildə yaradılmış İnterpol Milli idarələrin nümayəndələrindən ibarətdir. Təşkilatın məqsədi polis orqanları arasında işgüzar əlaqələr yaratmağa və milli hüquq-mühafizə orqanlarının səyini birləşdirməyə yardım göstərməkdən ibarətdir. İnterpol minlərlə cinayətkarın və ən təhlükəli cinayətlərin kartotekasını tərtib edir və bir çox cinayətlərin açıqlanmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Azərbaycan 1993-cü ildən İnterpolun üzvüdür və onunla sıx əməkdaşlıq edir.

Cinayətkarların qaytarılması (ekstradisiya). Cinayətkarın qaytarılması (ekstradisiya) institutu beynəlxalq münasibətlər təcrübəsində çox qədimlərdən geniş tanınır. Bu institutun qədimliyini göstərmək üçün hələ e.ə. 1296-cı ildə hett hökmdarı III Xatuşil ilə Misir fironu II Ramzes arasında bağlanmış müqaviləyə istinad edilir. Bu müqavilədə göstərilir ki: “əgər kimsə Misirdən qaçsa və hettlərin ölkəsinə getsə, o zaman hettlərin cari onu tutub saxlamayacaq, Ramzesin ölkəsinə qaytaracaq”. Bu müqavilənin

xüsusiyyəti ondadır ki, burada söhbət yalnız cinayətkarlıqlardan getmir. Bu dövrdə cinayətkarın qaytarılması institutu əksər hallarda qaçqın qullar barəsində tətbiq edilirdi.

Dövlətlər arasında münasibətlər inkişaf etdikcə, sözügedən institut təkmilləşir. Qaytarılmalı olan şəxslər dairəsinin konkretləşdirildiyi müqavilələrin sayı artır, qaytarma üçün meyarlar və əsaslar dəqiqləşdirilir. Siyasi motivlərə görə tətbiq olunan və buna görə öz vətənini tərk etmiş şəxsləri qaytarmamaq prinsipi geniş yayılmağa başlayır.

Müasir beynəlxalq hüquq cinayətkarı qaytarma institutunun tətbiq parametrini kifayət qədər dəqiq müəyyən edərək dövlətlər arasında bu barədə yaranan ənənəvi sualların cavabını tapmışdır. *Hazırda qaytarma institutu birmənalı şəkildə yalnız artıq məhkum edilmiş şəxslərə və ya güman edicilən cinayətkarlara, yəni cinayət törətməkdə ittiham olunan şəxslərə qarşı tətbiq edilir. Lakin bununla yanaşı, bəzən elə hallar olur ki, bir dövlət digər dövlətdən onun ərazisində sığınacaq tapmış şəxsin verilməsini belə bir əsasla tələb edir ki, həmin şəxs tələb edən dövlətin vətəndaşıdır.* Lakin dövlətlərarası münasibətlərdə qüvvədə olan hamılıqla tanınmış normaya əsasən hər bir şəxs vətəndaşı olduğu ölkə də daxil olmaqla istənilən ölkəni tərk etmək hüququna malikdir və bütün dövlətlər adətən bu hüquqa hörmətlə yanaşırlar. Xarici vətəndaşlar hər hansı bir əcnəbi ölkənin ərazisində qanuni əsaslarla yaşadıda və qanunvericiliyə uyğun olaraq ölkədən çıxarılmamağa səbəb ola biləcək hərəkətlərə yol vermədikdə onların qaytarılması və ya ölkədən çıxarılması beynəlxalq hüquqa zidd əməl sayılır və dünya birliyi tərəfindən qəti pislənirilir.

Qaytarma məsələləri dövlətin həm daxili qanunu ilə, həm də beynəlxalq müqavilələrlə tənzimlənir. Bəzən bu cür müqavilələr bir neçə dövlət arasında bağlanır. Məsələn, 1984-cü ildə Cinayətkarları qaytarma haqqında Sazişi Qana, Benin, Nigeriya və Toqo imzalamışdılar. Bu sahədə çoxtərəfli məqalələr arasında cinayətkarların verilməsi haqqında 1957-ci il Avropa (Paris) Konvensiyasını, habelə Mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər haqqında 1993-cü il Konvensiyasını xüsusi qeyd etmək lazımdır. MDB-nin 10 ölkəsinin, o cümlədən Azərbaycanın imzaladığı 1993-cü il Konvensiyasının IV bölməsi bütövlükdə cinayətkarları qaytarma probleminə həsr olunmuşdur.

Bu sahişlərin müddəaları cüzi insanlarla təxminən eynidir. Tərəflər onların ərazisində olan şəxsləri cinayət məsuliyyətinə cəlb etmək və ya hökmü yerinə yetirmək üçün bir-birlərinə qaytarmağı öz öhdələrinə götürürlər. Bundan əlavə cinayətkarları qaytarma ilə əlaqədar olan praktiki məsələlərin həlli zamanı rəhbər tərəflərin tutacaqları qayda ətraflı tənzim edilir.

Tələb edən tərəfin vermə haqqında tələbinin hər hansı bir şəxsi irqi, dini, milli əlamətlərə və ya siyasi əqidəyə görə təqib etmək və ya cəzalandırmaq məqsədilə irəli sürüldüyünü düşünməyə cəddi əsaslar olduqda, həmin şəxs tələb edən tərəfə qaytarılmır. İşgəncələr və digər qəddar, insanlıqdan kənar və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və cəza növlərinə qarşı 1984-cü il konvensiyasına uyğun olaraq, heç bir üzv - dövlət, hə hansı

şəxsi, onun orada işgəncələrə məruz qalacağını düşünməyə ciddi əsasları olduqda onu başqa dövlətə qaytarmamalıdır.

Adətən dövlət öz vətəndaşını qaytarmır. Bundan əlavə bir çox dövlətlərin qanunvericiliyinə görə, tələbi yönəlmiş ölkədə cinayətkarı daha şiddətli cəza gözlədiyi hallarda o, bk ölkəyə qaytarılmır. Ölüm cəzasını tətbiq etməyən ölkə cinayətkarları onları bu cür cəzanın gözlədiyi ölkəyə qaytarmır.

Tələb yönəldilmiş dövlətin qanununa görə hökm, müddəti keçdiyinə görə icra oluna bilməzsə və yaxud başqa əsaslar varsa, habelə onun ərazisində bəraət və ya işə xitam verilməsi qüvvəyə minmişsə, cinayətkarı qaytarmaqdan imtina edilə bilər.

Cinayətkarın qaytarılmasını aşağıdakılar tələb edə bilər: cinayətkarın vətəndaşı olduğu dövlət, ərazisində cinayət edilmiş dövlət, cinayətdən zərər çəkmiş dövlət.

Qaytarma haqqında tələb yönəldilmiş dövlət ilk növbədə əmin olmalıdır ki: tələb edilən şəxs siyasi motivlərə görə təqib olunmur; mövcud cinayət həm şəxsin qaytarılmasını tələb edən dövlətdə, həm də onu qaytaran cəzaya layiq sayılır: qaytarma haqqında xahişin qaytarılmalı olan şəxsi irqi, dini, milli, əqidə, cinsi və ya sosial statusa görə təqib etmək məqsədilə yönəldildiyini düşünməyə ciddi əsas yoxdur; qaytarma nəticəsində şəxsin eyni bir cinayətə görə təkrar məhkum edilməsinin yolverilməzliyi prinsipi pozulmur; geri qaytarılan şəxs yalnız onun verilməsi üçün əsas sayılan cinayət üzrə mühakimə edilib cəzalandırılıcaqdır və s.

İnsan alveri və fahişəliyin üçüncü şəxslər tərəfindən istismarı ilə mübarizə haqqında 1949-cü il konvensiyasına əsasən, orada nəzərdə tutulmuş cinayətlər cinayətkarı qaytarma tələblərini doğuran cinayətlər kimi qiymətləndirilir və Konvensiyanın istənilən tərəfləri arasında qaytarma haqqında bağlanmış, yaxud bağlanıla biləcək istənilən müqavilə bu cinayətlərə şamil edilir. Bu istiqamətdə olan sonrakı müqavilələrdə qaytarma haqqında müddəalar daha geniş təfsir edilsə də məsələnin mahiyyəti dəyişməmişdir. Müqavilələrin heç birində qaytarma institutu qəti xarakter daşımır. Bu barədə müddəalarla əsasən belə fikir ifadə edilir ki, cinayətkarlar bütün hallarda cəzasız qalmamalıdır. Məsələn, Girovların götürülməsi haqqında 1979-cu il Konvensiyasında nəzərdə tutulur ki, iştirakçı - dövlət cinayətkarı qaytarma haqqında xahiş aldıqda mövcud Konvensiyanı qaytarma üçün hüquqi əsas kimi götürməkalə haqlıdır. Dəniz gəmiçiliyinin təhlükəsizliyinə yönəldilmiş qanunsuz aktlarla mübarizə haqqında 1988-ci il Konvensiyasında və digər bir sıra sazişlərdə də bu cür müddəa əks edilmişdir.

NƏTİCƏ

Adətən dövlət öz vətəndaşını qaytarmır. Bundan əlavə bir çox dövlətlərin qanunvericiliyinə görə, tələbi yönəltmiş ölkədə cinayətkarı daha şiddətli cəza gözlədiyi hallarda o, bk ölkəyə qaytarılmır. Ölüm cəzasını tətbiq etməyən ölkə cinayətkarları onları bu cür cəzanın gözlədiyi ölkəyə qaytarmır.

Tələb yönəldilmiş dövlətin qanununa görə hökm, müddəti keçdiyinə görə icra oluna bilməzsə və yaxud başqa əsaslar varsa, habelə onun ərazisində bəraət və ya işə xitam verilməsi qüvvəyə minmişsə, cinayətkarı qaytarmaqdan imtina edilə bilər.

Cinayətkarın qaytarılmasını aşağıdakılar tələb edə bilər: cinayətkarın vətəndaşı olduğu dövlət, ərazisində cinayət edilmiş dövlət, cinayətdən zərər çəkmiş dövlət.

